

Військове співробітництво та пошук політичної взаємодії Запорозжя й Речі Посполитої в 1686-1689 рр.

Навесні 1684 р. була створена “Священна ліга” – наступально-оборонний союз Австрії, Польщі та Венеції під протекторатом римського папи, покликаний розвинути успіхи в боротьбі з Османською імперією й відвоювати захоплені нею території. Надалі планувалося залучити до ліги ще ряд країн, а на початковому етапі воєнні дії мали проводитися кожною країною в найбільш важливих для неї стратегічних напрямках. Австрія спрямовувала свої сили на Угорщину, басейн середнього Дунаю і Подунав'я; Польща – на Поділля та на південь - до Чорноморського узбережжя; Венеція – в Далмацію, Грецію та на острови¹. Сам Ян Собеський мав масштабні плани завоювання Буджаку, Дунайських князівств і Трансільванії. А далі, після підкорення Віднем Угорщини, думав про спільний похід на турецьку столицю². При цьому невідкладним завданням було повернення втрачених територій Правобережної України, а потім повставала перспектива повернення під свою владу всіх українських земель.

Нагальна необхідність в залученні Росії до війни з Османською імперією для держав, які ввійшли до “Священної ліги”, особливо Речі Посполитої, постійні звернення останньої до Москви, долучення до цього Австрії, тиск Відня й папського престолу на Варшаву з метою схилення її до поступок росіянам, призвели до просування цього процесу. Активним учасником переговорів Росії з Польщею у справі укладення “Вічного миру” була й Голландія, яка пізніше надала Москві матеріальну підтримку у війні з Османською імперією, що пояснювалося її прагненням не допустити конфлікту Росії з Польщею, спрямувати їх проти Османів і таким чином не дати Варшаві перейти до французького табору та помиритися з турками й татарами³.

В лютому 1686 р. в Москві розпочалися переговори нового польського посольства на чолі з познаньським воєводою Криштофом Гримултовським й канцлером великим литовським Марціяном Огінським з російською верхівкою, які, не дивлячись на дуже некорисні для Речі Посполитої умови, привели до підписання мирного договору. Іншого виходу в тодішній міжнародній ситуації Варшава, власне, й не мала, бо знаходилася перед загрозою

¹ Relacye nuncyuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690. – Т. 2. – Berlin-Poznań, 1864. – S. 435-436; Кинросс Л. Указ. соч. – С. 376.

² Власова Л. В. Молдавско-польские политические связи в последней четверти XVII - начале XVIII в. – Кишинев, 1980. – С. 22.

³ Белов М. И. Россия и Голландия в последней четверти XVII в. // Международные связи России в XVII-XVIII вв. (экономика, политика и культура). – М., 1966. – С. 73-77, 80-81.

одночасного протистояння з Російською державою та Османською імперією. Тому, незважаючи на складність переговорів, які не раз були близькі до зриву, польське посольство отримувало ряд послань від своєї верхівки, зокрема, від Яна III, в яких йшлося про необхідність підписання договору. Та це розуміли й самі послы⁴.

Вже після повернення з Москви К. Гримултовський згадував, що король написав йому, аби за всяку ціну було досягнуто домовленостей, а навіть коли б він, нічого не добившись, повертався назад, то щоб знову їхав до російської столиці для відновлення переговорів⁵.

В матеріалах переговорів польських послів та російських урядовців, очолюваних князем Василем Голіциним, згадується й Запорожжя, що дозволяє оцінити позиції сторін стосовно його політичної долі під час вироблення умов “Вічного миру”. Отже, 4 березня при зустрічі з росіянами послы не виявляли непоступливості у питанні про підпорядкування Січі Російській державі. Цього дня бояри говорили про те, що запорожці, перебуваючи під владою Москви та Варшави, під час наступів неприятеля протягом минулих війн не чинили ні одній зі сторін ніякої допомоги, “а перебувають у вольностях своїх і примусити їх до послушенства ні з якої сторони за договорами неможливо”. А коли б в договорі було постановлено, що вони відходять під владу однієї держави, то козаки б тоді виявляли їй слухняність “без усяких сумнівів”. Далі ж росіяни звертали увагу на близькість географічного положення Запорожжя до російських володінь, згадували про передачу України королем султану та перехід Запорожжя по цьому під царську владу⁶.

Вислухавши всі ці аргументи, послы не стали розпочинати дискусію. Натомість М. Огінський зауважив, що про запорожців і про Київ вони будуть говорити пізніше, а “коли дасть Господь Бог по приїзду їх в тих справах, для яких вони прислані добре завершення, і вони послы про те з ними ближніми боярами згодяться”⁷. Як бачимо, втрата хоч і формальної зверхності над Запорожжям не мала для поляків ключового значення у порівнянні з важливістю укладення самого “Вічного миру”. Натомість польські послы особливу увагу приділяли військовим заходам, що мали чинитись Москвою проти Криму. Вони, зокрема, наполягали на тому, а бояри погоджувалися, щоб направлені царями підрозділи розташовувались у найближчих до неприятеля місцях, зокрема, на Січі та проявляли

⁴ Wójcik Z. Rokowania polsko-rosyjskie o “pokój wieczysty” w Moskwie w roku 1686// Z dziejów polityki i dyplomacji polskiej. Studia poświęcone pamięci Edwarda hr. Raczyńskiego Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej na wychodźstwie. – Warszawa, 1994. – S. 44, 45, 47, 50.

⁵ Lenkiewicz W. Udział Rosyi w pokoju Karłowickim 1699. – Lwów, 1901. – S. 12.

⁶ Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф. 79, оп. 1, спр. 224, арк. 327 зв. – 328 зв.

⁷ Там само. – Арк. 328.

активність у воєнних діях. Зверталась увага й на участь у війні самих запорожців⁸.

Разом з тим, зазіхання Москви на Запорожжя збільшували напругу на зустрічах поляків з росіянами. Так, вже незадовго до підписання мирної угоди К. Гримултовський представив колегам по посольству свої “уваги”, які стосувалися перспектив подальших переговорів. В них йшлося про негативне враження від претензій партнерів на терени в районі Києва й на Запорожжя⁹.

Договір про “Вічний мир”¹⁰ було укладено 26 квітня. Згідно з цим документом Польща зрікалася на користь Москви, Лівобережжя, Києва, Запорожжя, але смуга території на Правобережжі з містами Ржищевом, Трахтемировом, Каневом, Мошнами, Черкасами, Чигирином мала залишатися незаселеною. Польща й Росія повинні були взаємно допомагати одна одній в боротьбі з турками й татарами. Москва зобов’язувалася розпочати активні воєнні дії проти Криму. Польський король та його піддані не мали права писатися в грамотах і листах, призначених для міжнародного листування, містами, відступленими царям, та, відповідно, зображувати їх на печатках. Як зазначалось в договірних статтях, Запорожжя з козаками, що мешкали у пониззі Дніпра, від Січі вверх по гирло р. Тясмин, а далі – вверх, мимо Чигирин, до Чорного лісу, переходили у вічне володіння царів, разом з усіма їх “вольностями”. Поляки ж звільнили козаків від присяги, втратили право відправляти послів на Січ, підтримувати, а також закликати і приймати запорожців на свою сторону¹¹.

Право на самостійні політичні зв’язки з іноземними державами було цілком природним у розумінні запорожців. Так, у листі до гетьмана Івана Самойловича від 26 квітня 1686 р. вони, обвинувачуючи гетьмана в намірах “викорінити” Низове Військо, вимагали поваги до себе, зазначаючи, що “не тільки пресвітлі государі, царі наші православні, але й найясніші християнські монархи, римський цісар і король польський, також цар, і вейзир турецький, та хан кримський, пишучи до нас при належних потребах, віддають нам належну шану і не понижують рицарської хвали нашої”¹². І, без сумніву, твердження про широкі політичні контакти Січі не було простою декларацією, а відповідало дійсності. Натомість нова польсько-російська угода мала значно змінити існуючу ситуацію.

⁸ Там само. – Арк. 369-375.

⁹ Wójcik Z. Rokowania polsko-rosyjskie o “pokój wieczysty”... – S. 49.

¹⁰ В одному з нових досліджень дипломатичної діяльності Посольського приказу зазначено, що використання поняття “вічний” мало певне смислове значення для позначення важливіших міжнародних угод (Рогожин Н. М. У государевых дел быть указано... – М., 2002. – С. 54).

¹¹ Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских казаков. – Т. 1. – Владимир, 1903. – С. 26-27; Полное собрание законов Российской империи с 1676 по 1688. – Т. 2. – СПб, 1830. – С. 774-775. В джерелах часто зустрічаються терміни “польська сторона” та “сторона королівської величності”. Під ними розуміються не тільки польські, а й етнічні українські землі.

¹² Величко С. В. Літопис. – Т. 2. – К., 1991. – С. 310.

Вже незадовго до укладення договору з Річчю Посполитою – 14 квітня від російських царів до українського гетьмана була направлена грамота з повідомленням, що поляки поступаються, передають під царську владу “богоспасенне місто Київ з деякими належними до нього містечками, того боку Дніпра, і з усіма малоросійського краю цього боку містами, і князівство Смоленське з містами ж і з землями, і з повітами, не вимагаючи з під нашої государевої держави собі нічого, на вічні часи, також і Запорожжя, і Кодак з усіма їх приналежностями”. Разом з, тим монархи зазначали, що справа ще не завершена й польські послы з Москви поки що не відпущені. В разі ж успішного закінчення чи відкладення її на майбутнє І. Самойлович мав бути повідомлений додатково¹³.

Про укладення “Вічного миру” український гетьман був інформований спеціальною царською грамотою, датованою 30 квітня, при якій посилався і список з договору. Грамота була відправлена з спеціальними царськими посланцями – окольничим Леонтієм Неплюєвим та дяком Михайлом Жаденєвим. З ними ж І. Самойловичу та старшині надсилалося царське жалування з приводу укладення договору й за службу. В грамоті йшлося про перехід під царську владу “навічно” вищезгаданих територій і населених пунктів, зокрема, і “Запорожжя, Січі та Кодаку з усіма землями і річками, і озерами, і до них з усякими належностями”, а також про ставлення до них Речі Посполитої: “А його королівській величності і спадкоємцям його, і Речі Посполитій до тих міст і місць, і до всього малоросійського краю причетності ніякої не мати і не вступатися на вічні часи”. Говорилось і про залишення незаселеними частини правобережних земель. В грамоті містилось також розпорядження про розмову гетьмана з Л. Неплюєвим та М. Жаденєвим щодо цього річних воєнних дій проти татар з Січі для відвернення їх від Польщі та походу на Крим в наступному році¹⁴. Царським посланцем було доручено після роздачі жалування говорити, “щоб він гетьман Іван Самойлович, і генеральна старшина, і полковники, і все Військо Запорозьке, при Божій допомозі, під високодержавною їх царської величності рукою перебували в спокої і в тиші, як і раніше, і були впевнені в їх царській милості”¹⁵. А при передачі списку з договору посланці мали зазначити, що вони повідомляють про “Вічний мир” гетьману, а він повинен цю інформацію поширити далі: “...а регіменту свого Війська Запорозького городового і низового полковникам і кошовому атаману, і посполитому війську городовому і низовому оголосив як пристойно, на свій розсуд, щоб вони про той вічний мир і про союз відали, і запорожці б були під його гетьманським регіментом, а від королівської величності польської і від Речі Посполитої зовсім відлучилися, і до його королівської величності нікого ні за

¹³ РДАДА. – Ф. 79, оп. 1, спр. 224, арк. 757 зв. – 759 зв.

¹⁴ Там само. – Арк. 760-765 зв.

¹⁵ Там само. – Арк. 777 зв. – 778.

чим не посилали і ні з чим не відзивались, як про те в тому вічному мирі написано.”¹⁶

Звернемо увагу на формулювання “наказу” посланцям, щодо політичного підпорядкування Запорожжя. Воно передавалося під гетьманський “регімент”, тобто управління, але підпадало під царську владу. Таке визначення політичного статусу Низового Війська зберігалося аж до знищення Чортомлицької Січі у 1709 р.

Відмітимо, що окремих царських грамот для повідомлення українських полків не було, вони могли бути написані тільки після письмового звернення гетьмана¹⁷. Особлива грамота призначалась лише запорожцям. Привіз її піддячий Малоросійського приказу Федот Рогов. Цього піддячого з грамотою “про той же вічний мир і про відвернення кримських татар від походу в польську державу” І. Самойлович мав відправити на Січ зі своїм посланцем, додавши власного листа про укладений договір та воєнні дії проти татар. Зі змістом грамоти до запорожців гетьман міг ознайомитися зі списку, який мав бути переданий йому Л. Неплюєвим¹⁸.

Грамота до Низового Війська, теж датована 30-м квітня, насамперед викладала мотиви антитурецької й антитатарської спрямованості російсько-польського договору. В ній наводилися численні приклади порушення мирних угод південними сусідами: нападів на царські володіння, розорення населених пунктів, вбивств людей та захоплення їх у полон. Окремо згадувалися шкоди та утиски, завдані запорожцям, на що вони багаторазово скаржилися в Москву. Як підкреслювали царі, їх звернення до турецького султана і кримського хана з вимогами припинити такі дії, звільнити полонених, усе забране повернути, а винних покарати, не були задоволені. Тому Росія й пішла на укладення “Вічного миру” з Польщею. При цьому під владу Москви було віддане Запорожжя. Звертаючись до козаків, царі заявляли: “...ви Військо Запорозьке Низове: і ті, що живуть в Січі, і в інших місцях, маєте бути під високодержавною нашою царською величності рукою, а під королівською величності володінням і на послугу його в вічні часи бути не маєте”. Хвалячи за це Бога, запорожці мали розпочати бойові дії проти Криму та на звичних переправах татар через Дніпро. За царським указом на Січ пересилався також список з укладеного договору. До цього ж козаки інформувалися про те, що до донців також послано царський указ щодо воєнних дій проти неприятеля. Про рішення щодо своїх подальших дій після отримання царської грамоти запорожці мали писати до Москви та Батурина, передавши їх з присланим піддячим¹⁹.

Повідомляючи гетьмана про своє рішення вже в цьому році послати на Запорозьку Січ війська, “відвертаючи сили бусурманські хана кримського від держави його королівської величності”, щоб вести воєнні дії на перепра-

¹⁶ Там само. – Арк. 778 зв. – 779.

¹⁷ Там само. – Арк. 779-780.

¹⁸ Там само. – Арк. 780-780 зв.

¹⁹ Там само. – Арк. 818-823 зв.

вах через Дніпро, а в наступному році і “на самий Крим”, царі звертались до нього за порадами в питаннях організації та проведення воєнних дій, розпоряджаючись щодо участі гетьманських та запорозьких підрозділів як у цюгорічних операціях, так і поході на Крим. І. Самойлович мав порадитись про це з окольничим та передати через нього “Статті” царям. В них мусила бути відповідь на ряд питань, зокрема, “по тому постановленому союзу нинішнього року їх царської величності ратям в Запорогах в самій Січі яким бути кінним чи пішим пристойно, і з яких полків їх, і чи багато їх, і в який час в Запороги послати, і яким шляхом йти, і чи в самій Січі їм стояти, чи де інде, і якою воєнною поведінкою нинішнього літа кримських татар від війни, щоб королівської величності в державу не пройшли, утримати. Також би і він гетьман регіменту свого козаків в Запороги нинішнього літа царської величності з ратними людьми певне число послав, і які полки в Запороги пошле, і скільки буде в них військових людей і з ними запасів, і військових припасів, і в яких місцях над неприятелями, при Божій допомозі, військовий промисел їм царської величності з ратними людьми і з запорозькими козаками чинити”. Ставилася низка запитань й щодо походу на Крим в наступному році²⁰. Зазначимо, що все коло завдань, яке пропонувалось для вирішення І. Самойловичу, змушує думати, що саме на нього Москва перекладала чи не найважливіші тактичні питання походу. За наказом царів на Січ направлявся воевода Григорій Косагов з ратними людьми белгородських полків, куди й гетьман мусив послати своїх козаків²¹.

Новина про укладення російсько-польського договору викликала у запорожців думку про значні проблеми у Речі Посполитій. З їх листа до І. Самойловича можна зробити висновок, що на Січі зрозуміли, що поляки приїхали просити підтримку Москви, бо через свої “лукаві вимисли” втратили “Поділля і фортецю славу Кам’янець, більше якої в Польщі славної немає”. А “також Волині і Полісся мало що залишилося, за впертістю між сенаторами”, “лядські” гордість і пиху. Критикуючи, таким чином, державний устрій Речі Посполитої, козаки вважали, що поляків сам Бог покарав великими війнами. Запорожці, знаючи про “крайне розорення людей і держави” польської, висловили побажання, щоб разом з ними під владу царів перейшли і “королівська величність з Річчю Посполитою”. Особливо ж цікаво, що далі запорожці говорять про свою Батьківщину, бажаючи, “щоб за щасливим царюванням великих государів, їх царської пресвітлої величності, віра православна і вітчизна наша Україна малоросійська держава в доброму здоров’ї предків вашої панської милості, по вигнанню лядському цвіла, за високодержавною рукою великих государів їх царської пресвітлої величності”²². Вважаємо, що у даному випадку козаки висловили сподівання на об’єднання всієї України під зверхністю Москви, звертаючи свої погляди до

²⁰ Там само. – Арк. 784-793.

²¹ Там само. – Арк. 795 зв. – 796 зв.

²² Там само. – Ф. 229, оп. 4, спр. 213, арк. 33-35.

минулих часів та надіючись на повернення втраченого протягом останніх десятиліть, а саме єдиної Української держави.

Відповідаючи ж на спрямування їх Москвою проти татар, козаки запевнили, що з великим бажанням готуються “на ворогів віри християнської”, щоб “під ноги їх царської пресвітлої величності підкорити”²³. Отже, за поширенням влади Росії на Річ Посполиту бачилась і перспектива розгрому південного сусіда.

Вже після укладення “Вічного миру” запорозькі посланці їздили до Криму з клопотанням про забезпечення своїх промислів – негативні наслідки Бахчисарайського договору Низове Військо продовжувало відчувати. Лише в цих обставинах хан відмінив податки з полювання й рибальства, а щодо зняття податку з соляних промислів звернувся до султана. Тоді ж ханський візир говорив запорозьким посланцям про допомогу Січі кримському війську в війні з поляками, але козаки відповіли, що “нині без волі і указу царської величності робити вони того не будуть”²⁴. Перспектива війни з татарами видавалася тепер більш реальною та привабливою, ніж союз з ними.

З’ясування характеру відносин українського козацтва з Варшавою, наявності й чисельності козаків при польських і литовських військах, розташування, керівництва, фінансування та ін. було одним з питань, що турбували Росію у зовнішньополітичній сфері в цей час. Так, секретарю державної Посольської канцелярії піддячому Кузьмі Нефімонову, який їхав з царськими грамотами до польського короля (червень 1686 р.), в яких повідомлялося про приїзд незабаром до Польщі російського посольства і про відправку на Січ російських військ на чолі з Г. Косаговым, та до австрійського цісаря²⁵, було наказано всюди, де він був, провідувати, “чи є нині в польських і литовських військах черкаси, і чи багато їх, і хто над ними начальна людина, і чи люблять їх поляки і Литва, і яке їм шанування, і як розташовуються в обозі, чи окремо від них, чи разом з ними, і чи запорозькі черкаси, чи з міст задніпровських і малоросійських цього боку Дніпра, і яке їм йде від короля жалування”²⁶. Аналогічне завдання отримав піддячий Посольського приказу Василь Клобуков, що віз Яну III царську грамоту (вересень 1686 р.)²⁷, та ще один посланець до Речі Посполитої – піддячий Василь Айтемиров (жовтень 1686 р.)²⁸ Після з’ясування чи іншим шляхом, що на підлеглих Польщі землях перебуває багато вихідців з Лівобережжя та

²³ Там само.

²⁴ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – Т. 2. – К., 1990. – С. 463.

²⁵ Бантыш-Каменский Н. Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 год). – Ч. 3 (Курляндия, Лифляндия, Эстляндия, Финляндия, Польша и Португалия). – Москва, 1897. – С. 158.

²⁶ Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранных. – Т. 6. Памятники дипломатических сношений с Римскою империей (с 1682 по 1685 год). – СПб, 1862. – С. 1011.

²⁷ РДАДА. – Ф. 79, оп. 1, спр. 230, арк. 51 зв.

²⁸ Там само. – Арк. 139.

Запорожжя, в царській грамоті від 12 липня до ближнього боярина Бориса Шереметева, окольничого Івана Чаадаєва, дяків Протасія Никифорова та Івана Волкова, які направлялися в посольстві до Польщі у справі ратифікації “Вічного миру”²⁹, було зазначено, що необхідно вимагати від верхівки Речі Посполитої, аби “козаки Війська Запорозького, котрі нині в Польщі на службі його королівської величності затримані, а уродженці вони цього боку Дніпра і дружини, і діти їх і нині живуть у помешканнях своїх в наших царської величності малоросійських містах, і ті б були звільнені, і дана їм свобода, по договорам”³⁰.

Однак Річ Посполита в цей час вкрай потребувала допомоги козацтва. У 1686 р. за планами Варшави мала бути здійснена велика виправа проти Османської імперії, на яку покладалися значні сподівання. Сам Ян III спішив з походом, виходячи з цілого ряду обставин: в цей час Австрія, котра мала свої інтереси у дунайських князівствах, була зацікавлена у воєнних акціях поляків у Молдавії, через тривалу облогу Буди; підписання “Вічного миру” гарантувало безпеку польських територій від татарських нападів; Росія мала виділити значну суму за набуті за договором землі; Ватикан обіцяв Польщі посприяти в приєднанні дунайських князівств; треба було раніше німців зайняти князівства; ще можна було зробити спробу, при вдалому розвитку походу, щось змінити в умовах договору з Москвою. На руку королю були й серйозні труднощі у імперії, котрі в цей час супроводжувалися антиурядовими виступами. Врешті, молдавський господар Костянтин Кантемир обіцяв прийняти польську протекцію³¹.

Проект майбутньої кампанії був представлений Яном Собеським в грудні 1685 р. на нараді в Жовкві. В квітні 1686 р. польське військо мало зібратися над Дністром і розпочати наступ в напрямі Дунаю. Не пізніше, ніж у кінці травня, мали бути зайняті його береги, далі планувалося підкорити дунайські князівства, Семигород та знищити бойову силу буджацьких татар, а при поверненні – атакувати позбавлений підтримки Кам'янець-Подільський. В намічений похід було зібрано військо чисельністю 36 тис. осіб (в тому числі 6 тис. козаків), яке мало на озброєнні 90 гармат³².

²⁹ Ковальський Н. П. Деятельность русской дипломатии в 70-90-х годах XVII века по отношению к украинским землям в составе Речи Посполитой // Из истории местного края. Тематический сборник статей профессорско-преподавательского состава кафедры истории СССР и УССР. – Днепропетровск, 1968. – С. 168-172.

³⁰ Памятники дипломатических сношений ... – Т. 6. – С. 1312.

³¹ Власова Л. В. Указ. соч. – С. 46-49.

³² Chowaniec C. Wyprawa Sobieskiego do Mołdawji w 1686 r. // Przegląd Historyczno-Wojskowy. – Т. 4. – Warszawa, 1931. – S. 16, 41; Wójcik Z. Dyplomacja polska w okresie wojen drugiej połowy XVII wieku (1648-1699) // Historia dyplomacji polskiej. – Т. 2. 1572-1795. – Warszawa, 1982. – S. 186-187; Tenże. Jan Sobieski. 1629-1696. – Warszawa, 1994. – S. 381.

Варто відмітити, що для залучення до походу козаків в цьому році папою Інокентієм XI були виділені особливо великі кошти³³.

Похід польських військ на Молдавію розпочався в кінці липня 1686 р. Але його успішний початок невдовзі був затьмарений відмовою К. Кантемира від активної воєнної підтримки. Він очікував аж до рішучих перемог короля над турками і татарами. 9 серпня позиція господаря стала відомою Яну III³⁴. Саме з цією подією ми схильні пов'язувати рішення короля про звернення до Запорозької Січі. Адже йому було потрібно максимально посилити свої війська, компенсуючи те, чого не вдалось отримати від молдаван. В той же час король продовжував добиватися переходу на свій бік групи молдавських бояр³⁵.

До Січі Ян III звернувся своїм листом з-під Ясс 10 серпня, з проханням перешкодити кримському хану переправитися через Дніпро, бо до нього на з'єднання йшла орда з Буджака і Білгорода. У випадку ж невдачі цієї операції король запрошував хоча б частину Низового Війська підтримати його армію³⁶. Цікаво, що заклик до запорожців Ян III пов'язував з бажанням російських царів отримувати інформацію про воєнні акції поляків³⁷, хоча навряд чи Москва могла мати на увазі безпосередні контакти з Січчю. А коронний реєнт Станіслав Щука в приписці до листа висловив жадання, щоб він був доставлений і "на Дін та до інших, кому належить, для заохочення всіх християн супроти поган"³⁸.

Отримавши послання, козаки зробили з нього копію, яку залишили собі, а оригінал відправили до І. Самойловича. Не забарилися вони і з допомогою. Невдовзі до Яна III вирушив загін кінноти чисельністю у 2700 осіб, який разом з поляками брав участь у поході на Молдавію. А на Пилипів піст запорожці отримали по 10 талерів за службу і були відпущені. Причому король передав ними ще один лист до Низового Війська з подякою за допомогу та побажаннями подальшого воєнного співробітництва³⁹.

Похід польських військ на Молдавію, які хоч і зайняли Ясси та ще ряд міст, завершився невдачею. Вже в вересні вони були вимушені відступити, втративши до 30 особового складу. Причинами цього були відмова молдаван і волохів у підтримці, труднощі з забезпеченням війська, ухилиння противника від вирішального бою, вимотування поляків дрібними сутичками, погана розвідка місцевості. Врешті, вся кампанія була недостатньо підготована, як у військовому, так і в політичному плані. Та, з іншого боку, похід полегшив австрійським військам здобути надзвичайно важливу перемогу -

³³ Крупницький Б. З історії Правобережжя 1683-1688 рр.// Праці Українського історично-філологічного товариства в Празі. – Т. 4. – Прага, 1942. – С. 15-17, 29-30.

³⁴ Chowaniec С. Op. cit. – S. 60; Власова Л. В. Указ. соч. – С. 50-53.

³⁵ Власова Л. В. Указ. соч. – С. 53.

³⁶ Величко С. В. Назв. праця. – Т. 2. – С. 328-329.

³⁷ Там само. – С. 328.

³⁸ Там само. – С. 329.

³⁹ Там само.

взяти Буду (початок вересня 1686 р.), з чим Ян III, переживаючи невдачі в Молдавії, мусив їх поздоровити. До кінця жовтня військам імператора й союзників вдалося захопити ще ряд укріплених осередків: Печ, Шиклош, Капошвар, Сегед⁴⁰.

Масштаб невдалого походу польських військ стає зрозумілішим, коли взяти до уваги, що повторити його 1686 р. через нестачу коштів Варшава не змогла⁴¹. Велике значення при цьому мала зміна напрямку фінансових потоків від римського папи. Через кілька років після битви під Віднем на чільне місце в “Священній лізі”, завдяки своїм воєнним успіхам, вийшла Австрія, а Річ Посполита, через брак перемог після 1683 р., відійшла на другий план. Відповідно змінилися пріоритети в надходженні грошових сум з Ватікану⁴².

Аналіз описаних подій змусив нас звернути особливу увагу на такі моменти: а) Ян III особисто офіційно запросив козаків на службу, що надалі не повториться; б) запорожці охоче підтримали дії польської армії, направивши до неї великий підрозділ, набагато численніший, ніж ті, які будуть перебувати пізніше; в) Січ не робила таємниці з цієї акції, але з часом вона почне приховувати подібні кроки від Батурина та Москви.

Свідченням намагань Речі Посполитої поставити справу запорозько-польських відносин на постійну основу, стало встановлення вже у 1686 р. польською стороною в Білій Церкві спеціального поштового пункту, призначеного для зв'язку з Лівобережною Україною і Запорожжям⁴³.

Як бачимо, Варшава одразу ж стала на шлях ігнорування умов мирного договору, що стосувалися Запорозької Січі. Реакція ж російського уряду на похід запорожців до Яна III нам невідома, хоча є дані, що в 1686 р. царі виділили козакам “за службу їхню і за прислання язиків, і щоб в Польщу на службу не ходили, і з Кримом перемир'я не чинили 50 половинок сукон амбурзьких”⁴⁴. Отже, Москва прагнула вплинути на запорожців з допомогою дарунків, продемонструвати, що вірність російському престолу буде винагороджена. Крім того росіяни почали вживати дипломатичних заходів для зменшення впливу Польщі на Лівобережжя та Запорожжя шляхом недопущення розвитку підпорядкованих Варшаві козацьких формувань, а також для повернення козаків, котрі перейшли на польську сторону до укладення миру. 31 серпня 1686 р. до російських посланців у Річ Посполиту була

⁴⁰ Власова Л. В. Указ. соч. – С. 61-62, 65; Wójcik Z. Jan Sobieski. – S. 382-383; Гусарова Т. П. Австрийские Габсбурги в войне с Османами в 1683-1699 гг. (от осады Вены до Карловацкого мира)// Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. – Ч. 2. – Москва, 2000. – С. 271-276.

⁴¹ Wimmer J. Wiedeń 1683. Dzieje kampanii i bitwy. – Warszawa, 1983. – S. 423.

⁴² Piwarski K. Między Francją a Austrią. Z dziejów polityki Jana III Sobieskiego w latach 1687-1690. – Kraków, 1933. – S. 5.

⁴³ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – Т. 1.– К., 1990. – С. 456; К., 1991. – Т. 3. – С. 12.

⁴⁴ Эварницкий Д. И. Источники для истории ...— Т. 2. – Владимир, 1903. – С. 1303. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – Т. 1. – С. 433.

направлена царська грамота з цілим рядом вимог Москви: а) заборонити Андрію Могилі іменуватися запорозьким гетьманом; б) не приймати втікачів, а тих мешканців лівого берега Дніпра та запорожців, що потрапили у королівську сторону ще до укладення “Вічного миру”, відпустити у царські володіння; в) розслідувати справу, пов’язану з затримкою білоцерківським комендантом групи козаків, котрі хотіли їхати на Лівобережжя. Невиконання наполягань Москви мало розцінюватись як ігнорування мирних угод. Всі ці вимоги були зроблені з ініціативи та за інформацією І. Самойловича⁴⁵.

Припускаємо, що саме ця грамота стала першою, у якій йшлося про постановку перед Варшавою питань про іменування А. Могили та перехід до нього козаків з Лівобережжя та Запорожжя.

Переговори з польською стороною відбувалися у Львові в вересні-грудні 1686 р.⁴⁶ Керуючись царськими розпорядженнями та нагадуючи статті 3, 4 і 5 “Вічного миру”, 3-го грудня 1686 р. на зустрічі з польськими сенаторами Б. Шереметєв говорив про незаконність цілого ряду дій з боку Речі Посполитої, а саме: затримки козаків, що хотіли повернутися на підвладні царям землі, закликів до Польщі нових козаків, іменування А. Могили запорозьким гетьманом, та вимагав повернення його на Лівобережжя. Так, росіяни говорили: “...котрі козаки в сторону королівської величності зайшли до укладення вічного миру, а нині по оголошенню того вічного миру захотіли йти в оселі свої і тих затримують”. При цьому приводився приклад дій білоцерківського коменданта, котрий 34-х козаків, “помучивши і пограбувавши, відпустив” та ставилася вимога повернути все відібране. Далі підкреслювалось, що і тепер “з малоросійських міст збіглих козаків по вчиненню мирних договорів в сторону королівської величності приймають”. Посли вказували на те, що ватажник Гусачонок з Миргородського полку, захопивши “язиків” за Очаковом, поїхав до поляків. Винним у цьому називали правобережного гетьмана: “А приваблює тих вищезгаданих збіглих козаків їх царської величності з малоросійських міст в сторону королівської величності там будучий Могиленко, називаючи себе запорозьким гетьманом”. Посли вимагали королівського розпорядження про звільнення затриманих козаків зі служби, наголошуючи, що вони є уродженцями Лівобережжя, де живуть їхні дружини та діти. А. Могилу з цієї ж причини теж вимагали направити на лівий берег: “Також би і Могиленка в сторону царської величності повернути, оскільки у нього дружина і діти в державі їх царської величності в малоросійських містах і нині перебувають”⁴⁷.

Вислухавши росіян, поляки поки що відбулися загальними фразами: “Зі сторони королівської величності ніякого договорам порушення не

⁴⁵ РДАДА. – Ф. 79, оп. 1, спр. 227, арк. 41 зв. – 46; Станіславський В. В. Гетьман Правобережної України Андрій Могила // Укр. іст. журн. – 2002. - № 5. – С. 119-121.

⁴⁶ Ковальський Н. П. Указ. соч. – С. 168-172.

⁴⁷ РДАДА. – Ф. 79, оп. 1, спр. 227, арк. 421 зв. – 423 зв.

чиниться, а потрібно з обох сторін постановлених та затверджених угод дотримуватися без порушення”. Вони ж пообіцяли про все донести королю та незабаром передати його відповідь⁴⁸.

Більш змістовна відповідь на вимоги Москви нам відома за матеріалами зустрічі царських послів з польськими сенаторами 14 грудня 1686 р. Тоді поляки заявили: “А котрі козаки були з сторони царської величності в воєнних проти неприятеля при військах королівської величності походах, і тим козакам, також і Могиленку указав королівська величність дати волю. Хто захоче в сторону царської величності повернутися до дружин своїх і дітей, ніхто їм того не забороняє, а хто сам не хоче в сторону царської величності йти, вислати того не можливо”. Конкретно ж про Гусачонка королю нічого не було відомо. А надалі “нікого козаків перекликати і приймати зі сторони царської величності, королівська величність не указав”. Що ж до грабежу білоцерківським комендантом 34-х козаків, то король повелів розслідувати цю справу. Все з пограбованого, що могло знайтись, повинно було бути повернене⁴⁹.

Отже, не маючи змоги заперечити російським вимогам, поляки, фактично, визнавали, що закликали й затримували козаків на своїй стороні. Тепер вони формально погодилися з можливістю повернення козаків, які прибули з підвладних царям територій. Однак з відповіді вповні зрозуміло, що це повернення було зовсім не бажаним. І ніхто з поляків не збирався на ньому наполягати.

На цих же переговорах поляки погоджувалися і з переходом під владу царів Запорожжя, протестуючи, однак, проти поширення її на правому березі⁵⁰. На нашу думку, така поступливість пояснюється бажанням якнайшвидшого втягнення Росії у війну з Османською імперією, коли Запорожжя розглядалося поляками як необхідний плацдарм для розгортання наступу російсько-українських сил на Крим. Підтвердженням цього припущення є інструкція, викладена в царській грамоті, яка була привезена послам до Львова 24 листопада В. Айтемировим. Царі передбачали можливі обвинувачення з боку поляків в невиконанні умов “Вічного миру”, а саме в бездіяльності щодо кримських татар, які нападають і розоряють Польське королівство. В зв'язку з цим послі мали говорити про те, що на Запорожжя були послані війська, через що хан з ордами був затриманий в Криму. Вийти ж з півострова змогла лише мала частина орди. І цим “зі сторони їх царської величності не тільки його королівській величності, але й союзникам його королівської величності, допомога вчинена явна і договір виконано”. Мовити про це треба було “докладно і з чіткими ... доказами”. Крім того послі мали відзначити, що до хана були відправлені “заборонні” царські грамоти. Для підтвердження цієї позиції до Львова було переслано лист від кримського хана до царів, в якому йшлося про те, що кримські війська не

⁴⁸ Там само. – Арк. 423 зв. – 424.

⁴⁹ Там само. – Арк. 443-444.

⁵⁰ Ковальский Н. П. Указ. соч. – С. 170.

виступили з Перекопу, бо він знав, що царі наказали своїм ратним людям йти на Крим і Азов⁵¹.

Під час переговорів поляки передали росіянам дуже цікаву інформацію щодо української позиції стосовно укладеної угоди. 17 грудня до російських послів приїжджав реєнт коронної канцелярії Павло Станіслав Щука з листом польського резидента у Відні. В цьому листі повідомлялося, що Еммеріх Текелі послав до Туреччини великому візиру список зі статей польсько-російського договору. Однак турки вважали, що ця угода не буде мати наслідків “найбільше через те, що козаки, не тільки запорозькі, але й задніпровські, ярмо обох народів з себе зняти силкуються, і для того посольство в Константинополь посилало, аби про те, найбільше звільняючи свою вільність, з турками договір учинити, бажаючи потім під владою когось зі свого народу бути, і при необхідності сили свої з татарськими силами з’єднати, проти однієї й другої сторони стояти.” З метою повернення козаків на свій бік турецький султан відправив до хана значні кошти⁵². В цій інформації узагальнено українську позицію щодо “Вічного миру”, але, на жаль, не досить точно вказано, хто конкретно був її виразником, від кого було послане зазначене посольство до Туреччини. Згадка про запорозьких козаків ще не означає, що йдеться про посольство з Січі. Більш вірогідною здається можливість такого кроку з боку І. Самойловича, який якраз в цей час був прихильником співробітництва з Кримом, але й цього не можна стверджувати. Проте незаперечним залишається факт, що прагнення українців позбутися зверхності як Московської держави, так і Речі Посполитої, а далі жити під керівництвом свого володаря, здобуло міжнародного розголосу.

До речі, саме від запорозьких козаків до Речі Посполитої надходили дані про контакти лівобережного гетьмана з Кримським ханством. За донесенням Б. Шереметева до царів, 18 жовтня до послів приїжджав М. Огінський. За розпорядженням Яна III він оголосив росіянам, що “писав до його королівської величності білоцерківський комендант, по відому від козаків із Запорожжя, що вашої царської величності підданий Війська Запорозького обох сторін Дніпра гетьман Іван Самойлович має про укладення вічного миру і союзу противний намір і зсилається часто з ханом кримським”⁵³.

Невдалий похід у Молдавію, з яким польський король пов’язував сподівання змін в переговорах з Росією щодо важких для Варшави умов “Вічного миру”, змусив Яна III змиритися з ситуацією і в грудні 1686 р. при-

⁵¹ Памятники дипломатических сношений... – Т. 7. Памятники дипломатических сношений с Римскою империею (с 1686 по 1699 год). – СПб, 1864. – С. 16-18, 23-24.

⁵² РДАДА. – Ф. 79, оп. 1, спр. 228, арк. 413 зв. – 414.

⁵³ Там само – Ф. 79, оп. 1, спр. 227, арк. 94-94 зв; Ф. 79, оп. 1, спр. 228, арк. 80; Памятники дипломатических сношений... – Т. 6. – С. 1394.

сягнути в виконанні договору й передати Б. Шереметєву підтверджувальну грамоту⁵⁴. Тепер була черга Москви виконувати домовленості.

У травні-липні 1687 р. було здійснено великий похід російсько-українських збройних сил на Крим. Для цієї виправи споряджене величезне військо, що нараховувало 150 тис. осіб⁵⁵. Під час відходу основних сил запорожці приєдналися до виділеної з армій частини, чисельністю близько 40 тис. осіб, якими командували воевода Григорій Косагов і наказний гетьман Григорій Самойлович, та взяли участь в бою з противником під Кизикерменем. Пізніше в цьому ж році вони провели самостійний похід під турецькі містечка на Дніпрі⁵⁶.

Вирушаючи в похід, росіяни мали амбітний план завоювання Кримського ханства⁵⁷. Наприкінці лютого 1687 р. В. Голіцин отримав від царівни Софії Олексіївни таємні статті, в яких передбачалася ситуація, коли хан звернеться до князя з проханням про підданство Російській державі⁵⁸. Проте похід, як відомо, через погану організацію був провалений. Москва ж від своїх намірів не відмовилась і одразу почала підготовку до нової виправи.

Але насамперед треба було знайти винуватців першої поразки. В зв'язку з цим в липні 1687 р. в гетьманському уряді Лівобережної України сталися важливі зміни: зі своєї посади був усунутий гетьман І. Самойлович, якого звинуватили у невдачі походу на Кримське ханство, а на його місце був обраний генеральний осавул Іван Мазепа. Останній при своєму обранні підписав Коломацькі статті – черговий договір з Російською державою. У ньому, зокрема, містилися зобов'язання верхівки Гетьманщини дотримуватися умов “Вічного миру”. Гетьман і старшина повинні були стежити за виконанням умов мирного договору Росії з Річчю Посполитою, список з якого зберігався в українській державній канцелярії. Але право листування і обміну посольствами з іноземними державами належало виключно Москві. Батурин же міг лише приймати та передавати царському уряду всі послання з-за кордону⁵⁹. Таким чином, законодавчо закріплювалися обов'язки гетьмана й старшини й щодо статей “Вічного миру”, які стосувалися взаємин Січі з Польщею.

Як відомо, зі зміною розстановки політичних сил Гетьманщину охопили заворушення, котрі мали відлуння й на Запорожжі. Маємо дані, що городові

⁵⁴ Бабушкина Г. К. Международное значение Крымских походов 1687 и 1689 гг. // Исторические записки. – Т. 33. – М., 1950. – С. 164.

⁵⁵ Заруба В. Н. Украинское казачье войско в борьбе с турецко-татарской агрессией (последняя четверть XVII в.) – Харьков, 1993. – С. 92.

⁵⁶ Там же. – С. 94-95; Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. — Т. 3. – С. 26, 30.

⁵⁷ Станіславський В. Маловідомі документи щодо планів південної політики Російської держави у другій половині 80-х рр. XVII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – Вип. 7. – К., 2000. – С. 341-342.

⁵⁸ Востоков А. К истории первого Крымского похода // Киевская старина. – 1886. – № 2. – С. 271.

⁵⁹ Величко С. В. Назв. праця. – Т. 2. – С. 354.

козаки, котрі перебували в Кодаку, в цей час висловлювали своє невдоволення значним впливом, що здобули при гетьмані найманці – сердюки та компанійці, зростанням тиску з боку Росії. Сподівання на покращення свого становища вони пов'язували з виступом проти нових порядків. Розмірковуючи над тим, хто міг би надати підтримку, ці козаки звертали свої погляди до Бахчисарая й Немирова, згадуючи й правобережного гетьмана.

Так, про те що, А. Могила був добре знаний на Лівобережжі та Запорозжжі, користувався певним авторитетом серед козацтва, а його підрозділи могли розглядатися і як підтримка у боротьбі з владою Батурина й Москви, свідчать розмови, котрі ходили у 1687 р., десь незадовго після Коломацької ради. Процитуємо у цьому зв'язку лист воєводи Л. Неплюєва до князя В. Голіцина: “Говорив мені Леонтій Черняк (товариш Полтавського полку – В. С.), відомо йому вчинилось, що запорожці говорили козакам, якби гетьманський син утік до них і дав їм достатньо грошей, то б вони його обрали гетьманом, і весь малоросійський край був би їхній, як і раніше. Та в Кодаку говорили городові козаки, щоб запорожці послали по орду і по Могилку, який у короля, то б Москву ми за Дніпро не пустили”⁶⁰. Йшлося у цих розмовах про сина зміщеного з посади гетьмана І. Самойловича – чернігівського полковника Г. Самойловича. Відомо, що дехто зі старшин після Коломацької ради говорив про можливість пошуку підтримки у Криму⁶¹. Отже, обговорювалася перспектива великого виступу як проти нових порядків на Лівобережжі, так і проти російської зверхності.

Очевидно, можливість втручання правобережного козацтва у заворушення на Лівобережжі, котрі розпочалися після змін на посаді гетьмана, та його контакти з Січчю змусили росіян звернути увагу на позицію щодо цього самого А. Могили. Але на правому березі нічого загрозливого не спостерігалось. Як писав 30 липня 1687 р. Л. Неплюєв до В. Голіцина, хоч на Січі “поголосока така була, аби його обрати кошовим”, сам А. Могила туди і не їздив. Та й взагалі не має наміру, “щоб йому куди мислити”⁶².

В цей час, з 17 чи 18 липня по 3 вересня 1687 р., польські війська на чолі з королевичем Якубом Собеським, а фактично коронним гетьманом Станіславом Яблоновським, тримали Кам'янець-Подільський в облозі, інтенсивно його бомбардуючи. Становище залоги було досить серйозним. Внаслідок обстрілу вона втрачала десятки захисників та панікувала. Під містом були витоптані поля зі збіжжям. Лише після приходу допоміжних турецько-татарських сил поляки були вимушені відійти⁶³.

Новина зі Львова від 31 липня повідомляє про польських вояків, котрі під командою гусарського поручика Берковського протягом кількох днів – з 17

⁶⁰ РДАДА. – Ф. 229, оп. 4, спр. 185, арк. 182.

⁶¹ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк-Київ-Львів-Париж-Торонто, 2001. – С. 75-76.

⁶² РДАДА. – Ф. 229, оп. 4, спр. 185, арк. 168.

⁶³ Kołodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki. 1672-1699. – Warszawa, 1994. – S. 114-115.

по 22 липня понищили – хлібні поля, сіно навколо Кам'янця-Подільського, а також розповідає про бій поляків з 5 тис. яничар, котрі, взявши 6 польових гармат, вийшли з міста. Сумнівний на початку бій, врешті, склався на користь польських підрозділів, які змусили неприятеля відступити. При цьому у польських підрозділах загинуло понад 10 чи кілька десятків осіб, а втрати яничар сягнули 700 осіб. 20 з них було взято у полон. Вдалося полякам захопити й “хороших” коней. Згадує новина й А. Могили, котрому дістався кінь, якого “цінили великою ціною”⁶⁴. От і все, що говориться тут про правобережного гетьмана. Ці скупі відомості все ж приводять принаймі до двох важливих висновків: 1) А. Могила особисто відзначився у боях; 2) частину “польських” підрозділів, що перемогли у бою з яничарами, склали українські козаки. І, врешті, хтозна кому належала вирішальна роль у цій операції.

Росіяни ж продовжували збирати інформацію про наявність козаків, зокрема, й запорожців, на службі у Речі Посполитої. Завдання щодо цього отримали піддячі Посольського приказу Іван Ратков (лютий 1687 р.)⁶⁵ та Іван Чередеев (червень 1687 р.)⁶⁶ Обидва вони везли польському королю царські грамоти. Принаймні, другому з посланців дещо вдалося довідатися. В серпні він повідомляв зі Львова, що при польсько-литовському війську “є і козаки сіверські, і запорозькі, і цього боку Дніпра”. Служили вони під началом А. Могили, якого І. Чередеев називає полковником, а розміщалися окремо від інших. В цей час, за королівським наказом, козаки знаходилися “по цю сторону Кам'янця–Подільського, на пасіках, для обережності від неприятеля, а королівського жалування дають їм достатньо”⁶⁷. Повідомлення піддячого дає підстави говорити, що українські козаки, в тому числі й запорозькі, продовжували брати активну участь у боях і після згаданої операції під Кам'янцем-Подільським.

З осені 1687 р. і до 1689 р. не завжди добре налаштовані до Батурина й Москви запорожці провели також кілька воєнних операцій проти турків і татар здебільшого під дніпровськими містечками, і у Білгородчині⁶⁸.

Деякий час запорожці ще не зустрічалися з серйозними контрзаходами Москви та Батурина і продовжували підтримувати взаємовигідні зв'язки з Польщею. Вони не тільки ходили туди на службу, а й, займаючись розвідувально-диверсійною діяльністю в Криму, захоплювали і привозили до поляків “язиків”, за що отримували винагороду. Наприклад, відомо, що з 26 вересня по 10 жовтня 1687 р. у Золочеві перебувало 10 запорожців на чолі

⁶⁴ РДАДА. – Ф. 79, оп. 1, 1687, спр. 1, арк. 90-92; Станіславський В. В. Гетьман Правобережної України ... – С. 121-122.

⁶⁵ РДАДА. – Ф. 79, оп. 1, спр. 230, арк. 280.

⁶⁶ Там само. – Арк. 335 зв. – 336; РДАДА. – Ф. 79, оп. 1, 1687, спр. 9, арк. 44.

⁶⁷ РДАДА.-Ф. 79, оп. 1, спр. 230, арк. 347 зв.

⁶⁸ Яворницький Д. І. Назв. праця. – Т. 3. – С. 29, 30, 43, 45, 55-57.

зі старшиною Вишетравцем. Вони привезли туди полоненого. За час перебування в місті козакам виплатили 523 золотих і 15 грошів⁶⁹.

На відміну від Речі Посполитої й Російської держави, справи в їхніх союзників по антиосманській коаліції склалися краще. Так, у серпні 1687 р. війська великого візира Сулеймана у битві під Мохачем потерпіли жорстоку поразку від військ австрійського воєначальника Карла Лотаринзького, втративши біля 20 тис. осіб. В результаті Австрія заволоділа більшою частиною Угорщини. Поразка під Мохачем стала поштовхом до заколоту в турецькій армії, повстання в Стамбулі та зміщення з султанського трону Мегмета IV (1648-1687). Його місце зайняв Сулейман II (1687-1691). Успішними були й дії венеціанців, яким вдалося заволодіти Афінами⁷⁰.

Між тим, вже в 1688 р. сталися події, котрі засвідчили про зміну методів і форм впливу польської та російської сторін на Запорозьку Січ. За даними Д. Яворницького, в цьому році загострилися опозиційні гетьманському уряду настрої серед Низового Війська. Це було зумовлено вимушеною бездіяльністю козаків, які не дочекалися обіцяної І. Мазепою підтримки городових полків для здійснення походу на Кримське ханство, та суперечками з Батурином з приводу перебування значної кількості запорожців у зимовий період на території Лівобережної України. Обурення козаків дійшло до тих меж, що вони почали схилити Миргородський і Лубенський полки до протидії полковій старшині⁷¹.

Цими незгодами між Січчю та Батурином вирішили скористатися польський та правобережний козацький уряди. Так, А. Могила відправив на Запорожжя своїх гінців з листами, зміст яких, очевидно, був антиросійським. Однак посланцям не вдалося виконати свого завдання. Їх перестріли підрозділи лівобережного гетьмана і відіслали назад на Правобережжя, а відібрані листи були доставлені в Малоросійський приказ. Тепер уже реакція царів на непокірну поведінку козаків та спроби польської сторони зав'язати з ними політичні стосунки була жорсткою: І. Мазепа отримав наказ "приборкати" запорожців за допомогою російських підрозділів, котрі знаходилися у його підпорядкуванні⁷².

Однак до застосування зброї не дійшло, що, певно, пояснюється відповідним рішенням гетьмана. Разом з тим, він підтримав переписку з Січчю. Невдовзі лівобережний правитель отримав лист від кошового отамана Григорія Сагайдачного з товариством від 27 січня, в якому з обуренням зазначалося, що як російські царі, так і польський король та інші закордонні монархи з давніх давен могли присилати своїх представників на Січ у своїх

⁶⁹ Там само. – С. 29.

⁷⁰ Богословский М. М. Петр I. Материалы для биографии. – Т. 3. Стрелецкий розыск. Воронежское кораблестроение. Городская реформа 1699 г. Карловицкий конгресс 1698-1699. – Ленинград, 1946. – С. 338; История Венгрии. – Т. 1. – М., 1971. – С. 405; Кинросс Л. Расцвет и упадок Османской империи. – М., 1999. – С. 376-378.

⁷¹ Яворницький Д. І. Назв. праця. – Т. 3. – С. 34.

⁷² Там само.

потребах, щось пропонуючи запорожцям, або жадаючи поради від них. І попередні гетьмани цьому не перешкоджали. Дії ж І. Мазепи козакам “печаль учинили”, бо і так, прочитавши лист з Немирова, вони мали повідомити про нього у Батурин та відправити до царів. Крім того, запорожці висловлювали сподівання, що гетьман все ж напише їм про зміст або надішле копію листа від А. Могили⁷³.

Ця заява Низового Війська свідчить, що воно, незважаючи на формальну заборону, залишало за собою право підтримувати політичні відносини з зарубіжжям. Причому, дії І. Мазепи козаки сприйняли як щось неординарне і навіть спробували переконати гетьмана у їх безпідставності.

Але І. Мазепа дотримувався іншої точки зору. Досить обережно, мабуть, не бажаючи йти на подальшу конфронтацію з Січчю, 12 лютого він відповів, що затримав послання з Правобережжя не через свою недоброзичливість до запорожців, а через те, що це входить у коло його обов'язків. Він навіть зазначав, ніби виправдовуючись, що А. Могила вчинив нерозсудливо, відправивши свій лист до запорожців через лівобережні міста, чому й не перейняти їх було не можна. А перейнявши, І. Мазепа мусив оголосити про лист царям, які наказали його прислати, а ознайомившись і зрозумівши, що зміст листа суперечить мирним угодам, укладеним Російською державою з Річчю Посполитою, мали писати про нього до короля, вмовляючи заборонити А. Могили повторювати такі дії. Самим же козакам гетьман “пропонував і радив” надалі на всі послання, які будуть надходити на Запорожжя без монаршої волі і його відома не відповідати, а відправляти до Батурина, звідки вони будуть послані до Москви, та чекати царського рішення⁷⁴.

А 11 лютого 1688 р. в листі до В. Голіцина І. Мазепа повідомляв про послання від запорожців з різними докорами на свою адресу. Козаки скаржилися на сердюків та компанійців та затримку листа від А. Могили на Січ. Шукаючи підтримки у князя, гетьман клопотався й про царську грамоту, адресовану запорожцям, у якій йшлося б, зокрема, про те, аби вони “від сторонніх ні від кого листів собі не бажали, а зважали би на їхню царської величності превисоку гідність”, та “гетьманського наказу слухали”⁷⁵.

Вивчення листа лівобережного правителя до запорожців та наступні події свідчать, що А. Могила звертався до Низового Війська не без згоди, або навіть прямого розпорядження, польського уряду. Здається, Варшава вирішила чинити так, щоб звинувачення у порушенні мирних угод не падали безпосередньо на неї. Саме тому правобережний гетьман і був використаний як третя особа. Хоча, можливо, він теж мав свої особливі плани

⁷³ Эварницкий Д. И. Источники для истории ... – Т. 1. – С. 96.

⁷⁴ Там же. – С. 100-103.

⁷⁵ Листи Івана Мазепи. 1687-1691 / Упорядник та автор передмови В. Станіславський. – Т. 1. – К., 2002. – С. 111.

щодо Запорозжя, адже становище козацтва на правому березі Дніпра в цей час дедалі зміцнювалося⁷⁶.

Росія ж, як бачимо, стримано реагує на факти військової служби запорозців, інакше поставилася до політичних, потенційно небезпечних для неї зв'язків Січі з Річчю Посполитою і вирішила покласти їм край. А в особі І. Мазепи вона побачила виконавця своїх наказів, який, однак, при цьому мав власні цілі. Протягом довгих років перебування при владі лівобережний правитель намагався максимально обмежити політичні права Низового Війська, підкорити його Батурину. Це цілком узгоджується з основними цілями його політики, влучно визначеними О. Оглоблиним: 1) об'єднання українських земель у складі єдиної держави під гетьманським регіментом; 2) встановлення міцної авторитарної гетьманської влади у станівій державі європейського типу, зі збереженням традиційної системи козацького устрою. А це диктувалося розумінням, “що тільки сильна гетьманська влада, незалежна від боротьби старшинських партій та фамілійних угруповань, може боронити державно-національні інтереси України і супроти Москви, і супроти інших претендентів на українські землі”⁷⁷.

За віднайденими документами з'ясовано, що Москва, дійсно, не залишила без уваги позицію польського уряду у питанні, пов'язаному з діяльністю правобережного гетьмана. Причому зроблено це було за спонуканням І. Мазепи, що найперше, як раніше І. Самойлович, турбувався питанням іменування А. Могили. 7 березня 1688 р. у своїй грамоті до Прокопія Возніцина, російського резидента в Речі Посполитій в 1688-1689 рр.⁷⁸, царі наказували у розмовах з сенаторами домагатися того, щоб король заборонив А. Могили, а в майбутньому й іншим своїм підданим називатися запорозькими гетьманами. Підтвердженням такого іменування був лист А. Могили з його підписом та печаткою до Семена Палія, присланий полковником до Батурина, а звідти до Москви. Тепер цей документ пересилався резиденту, який мав показати його польським сенаторам. Висловлюючи свій протест, монархи нагадували, що згідно з “Вічним миром” польська сторона не може мати претензій до земель, якими поступилася Москві, не мусить підтримувати взаємин з городовими і запорозькими козаками і не повинна “тими уступленими містами і місцями, і Запорозжям ні в які держави і нікуди не писатись, і не іменуватись, і з титл бути виключеним”⁷⁹.

⁷⁶ Чухліб Т. В. *Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.)*. – К., 1996. – С. 70-71.

⁷⁷ Оглоблин О. Назв. праця. – С. 54, 265.

⁷⁸ П. Возніцин був відправлений з Москви в Варшаву 20 січня 1688 р., прийнятий королем 27 лютого, 5 травня 1689 р. мав відпустку аудієнцію, 14 травня виїхав з Варшави, а 20 червня прибув в Москву (Белокуров С. А. *О Посольском приказе*. – Москва, 1906. – С. 66, 126).

⁷⁹ РДАДА. – Ф. 79, оп. 1, 1688, спр. 4, арк. 238-240; Станіславський В. В. *Гетьман Правобережної України ...* – С. 122-123.

Виконуючи царські накази, П. Возніцин підняв питання про іменування А. Могили 11 квітня 1688 р., на зустрічі з литовським підканцлером Михайлом Радзивілллом, показавши оригінал листа правобережного гетьмана. Але на протести російської сторони підканцлер відреагував досить своєрідно – зробив спробу представити справу, як не варту особливої уваги. Він заявив, що А. Могила чинить так “з простоти”, і що йому буде відправлено королівський указ з заборонаю іменуватись запорозьким гетьманом⁸⁰.

П. Возніцин з'ясував це питання, подавши його окремою статєю, й серед цілого ряду питань, на які російська сторона прагнула отримати відповідь, белзькому воєводі Марку Матчинському. У цій статті вимагалось, “щоб підданий королівської величності козак Могила не насмілювався іменуватись гетьманом запорозьким, як іменується і на печатці своїй іменування противно договорам наважився вирізати, що в договорі вічного спокою саме написано, не тільки такому простолюдину, але і самій королівській величності і їх милостям панам сенаторам, і всім підданим королівської величності тими містами і країнами, на які на вічні часи в державу їх царської величності відданні, не повинні іменуватись”⁸¹. Однак добитися свого російському представникові на цей раз не вдалося. Відповідь короля, передана 19 червня М. Матчинським, була короткою та однозначною: “Як гетьману козацькому королівської величності іменувати себе, про те в договорах ніякої немає згадки”⁸². Список з переданих полякам статей та відповіді на них надійшли від П. Возніцина до Москви 16 липня 1688 р.⁸³

Однак така відповідь не влаштувала П. Возніцина, і вже 21 червня він повідомляв, що на зустрічі з представником польського уряду докоряв, говорячи про А. Могилу: “...чи пристойна та відповідь і правді чи достойна, яка зі сторони королівської величності написана, тому що в договорах саме те зображено, що всі підданні його королівської величності не мають тими містами іменуватися, котрі уступлені в сторону їх царської величності, а не тільки той Могила”⁸⁴. Але поляк не погоджувався і, залишаючись на позиції, заявленій королем, зазначав, що “про козацьких гетьманів там (у мирних угодах – В. С.) не згадано”⁸⁵.

25 липня 1688 р. датовано ще одну царську грамоту до П. Возніцина, в якій згадувалася й проблема іменування А. Могили. З поміж раніших вона виділяється дуже цікавою пропозицією російської сторони щодо компромісного рішення цього питання. Змирившись з існуванням правобережного козацтва та його керівника, підвладних королю, Москва запропонувала свій варіант іменування А. Могили: “...велів би королівська величність

⁸⁰ РДАДА. – Ф. 79, оп. 1, спр. 233, арк. 268-269; Ф. 79, оп. 1, спр. 234, арк. 146 зв.-148 зв.; Станіславський В. В. Гетьман Правобережної України ... – С. 123-124.

⁸¹ РДАДА. – Ф. 79, оп. 1, 1688, спр. 4, арк. 553; Ф. 79, оп. 1, спр. 233, арк. 388 зв.

⁸² Там само. – Ф. 79, оп. 1, 1688, спр. 4, арк. 557; Ф. 79, оп. 1, спр. 233, арк. 391.

⁸³ Там само. – Ф. 79, оп. 1, 1688, спр. 4, арк. 552.

⁸⁴ Там само. – Ф. 79, оп. 1, спр. 235, арк. 93 зв.

⁸⁵ Там само.

тому Могилі іменуватись начальником своїх козаків – підданих немирівських та інших міст мешканців, котрі під його королівської величності державою”⁸⁶.

Таким чином, йшлося про применшення офіційного статусу правобережного гетьмана, порівняно з лівобережним, шляхом виключення з іменування самих понять “гетьман” та “Військо Запорозьке”. Це, безперечно, мало би негативний вплив на ставлення до А. Могили з боку козацтва та інших станів українського суспільства, сприяло би зменшенню його авторитету. Зрозуміло, що Річ Посполита не могла прийняти таку пропозицію, бо якраз сама і прикладала зусилля для повернення якнайбільшого числа козацтва та, у сприятливих обставинах, планувала використати його проти Москви, що було конче необхідно при відновленні боротьби за володіння Києвом та Лівобережжям.

Рішучі заходи царської та гетьманської адміністрацій не завадили А. Могилі, за бажанням короля, невдовзі відправити до запорожців ще одного посланця – козака Щербатівського куреня Кукшу, якому було доручено привезти гроші кошовому та на січову церкву⁸⁷. Очевидно, це був козак одного з куренів Запорозької Січі, котрий був у Немирові та приїхав назад. Невідомо, проте, як потрапив він до правобережного гетьмана. Можливо, був посланцем Низового Війська. Що ж до грошей, то швидше всього їх надали А. Могилі поляки. Незвичним в цьому випадку виглядає факт подарунку церкві. Але як писав ще Д. Яворницький, “у самих важких ситуаціях і печальних подіях церква завжди була найголовнішою турботою січових козаків”⁸⁸. Тобто, надіслання А. Могилою грошей на січову церкву було виявом особливої уваги як польської верхівки, так і його до Низового Війська.

Після цього на Січ приїжджали й інші посланці правобережного гетьмана. Вони привезли лист від А. Могили, датований 23-м червня, у якому він насамперед цікавився, чи дійшли до запорожців його послання і гроші, відправлені з Кукшею. А надалі зазначав, що хоча не отримав відповіді і ніхто до нього з Січі не приїжджав, відзивається до козаків з прихильністю. Гетьман клопотався щодо відповіді на свої листи, відомостей про поведінку неприятелів та зазначав, що при виконанні цих прохань запорожці заслужать добре ставлення та милість короля. Крім того А. Могила клопотався про те, щоб запорожці звернулися з проханням до І. Мазепи щодо забезпечення повернення його посланців⁸⁹. Як бачимо, послання правобережного гетьмана свідчить про бажання польської сторони повернути до себе увагу та симпатії Низового Війська.

⁸⁶ Там само. – Ф. 79, оп. 1, 1688, спр. 4, арк. 578-579; Станіславський В. Гетьман Правобережної України ... – С. 125.

⁸⁷ РДАДА. – Ф. 79, оп. 1, спр. 233, арк. 414 зв.-415, 416-416 зв; Станіславський В. Гетьман Андрій Могила і запорозькі козаки// Київська Старовина. – 1999. – № 3. – С. 158.

⁸⁸ Яворницький Д. І. Назв. праця. – Т. 1. – С. 263.

⁸⁹ РДАДА. – Ф. 79, оп. 1, спр. 233, арк. 414 зв.-417; Станіславський В. Гетьман Андрій Могила ... – С. 158-159.

Про останніх представників Немирова козаки інформували Батурин листом від 17 липня⁹⁰. Цього ж дня запорожці відправили до І. Мазепи й повідомлення про прибуття до них ще однієї особи - "товмача" А. Могили, мешканця Немирова Андрія Левендовського, котрий їздив до Білгородчини та Криму викупляти невільників. З собою "товмач" привіз послання від кизикерменського бея до запорожців, що стосувалося викупу з неволі полонених козаків⁹¹. Однакове датування обох листів з Січі до Батурина дозволяє припустити, що в них йдеться про тих самих людей. Однак при віднайдені архівного документу, котрий містить розповідь А. Левендовського про його поїздку, було з'ясовано, що це не так. "Товмач" виїхав з Немирова задовго до відправки останніх посланців А. Могили на Січ – ще на Великий піст⁹².

А. Левендовський здійснив поїздку до Низового Війська через татарські землі: Білгородчину і Крим. А далі поїхав до лівобережного гетьмана. Слід зазначити, що такий маршрут виглядає досить добре продуманим. Адже, посилаючи своїх людей через Білогородчину, Крим, Запорожжя та Гетьманщину, А. Могила міг розраховувати на виконання силами одного посольства та у відносно короткий термін максимуму різноманітних завдань. Також зрозуміло, що приїзд посланців, які офіційно їздили викупляти полонених, зокрема, рідного брата правобережного гетьмана Якіма, котрого, до речі, так і не вдалось знайти⁹³, не міг відкрито розцінюватися Батурином та Московією, як спроба політичного контакту. А це давало гарантії безпечного проїзду.

Як уже зазначалось, лист від правобережного гетьмана, не приховуючи, запорожці відправили до І. Мазепи, вчинивши так, як вони обіцяли у ході інциденту з першим листом. Але навряд чи козаки ладні були робити так завжди, враховуючи нестабільність стосунків з Батурином. До того ж вони самі повідомили гетьману, що хоча до А. Могили відповіді не писали, а все-таки "словесно чолобиття посилали за прислання гостинців"⁹⁴.

20 липня А. Левендовський приїхав до табору І. Мазепи на Самарі, де, очевидно, його й прийняв гетьман. "Товмач" розповів І. Мазепі про те, що дізнався під час поїздки, а саме про напади кримчан на підвладні Польщі землі, стан та боєготовність різних татарських орд, відправку допоміжних частин з Білгородчини для ведення бойових дій на Балканах, застережні заходи, вжиті в Криму для захисту від нападів російських та українських

⁹⁰ РДАДА. – Ф. 79, оп. 1, спр. 233, арк. 414 зв.-415 зв; Станіславський В. Гетьман Андрій Могила ... – С. 158.

⁹¹ Эварницкий Д. И. Источники для истории ... – Т. 1. – С. 123-127.

⁹² РДАДА. – Ф. 124, оп. 1, 1688, спр. 113, арк. 35-41; Станіславський В. Поїздка "товмача" гетьмана Андрія Могили до Білгородчини та Криму (1688 р.) // Український історичний збірник. 1999. – К., 1999. – С. 306-310.

⁹³ Там само.

⁹⁴ РДАДА. – Ф. 79, оп. 1, спр. 233, арк. 415; Станіславський В. Гетьман Андрій Могила ... – С. 158.

військ тощо⁹⁵. Все це, якщо не більше, безперечно, він розповідав і запорожцям.

Всі отримані з Січі послання з власним листом І. Мазепа відправив до Москви, де 1 серпня з ними ознайомилася російська верхівка. Окреме повідомлення про посланців А. Могили на Запорожжя було направлено з Батурина і до В. Голіцина. Москва одразу ж почала вживати заходів щодо піднятих лівобережним гетьманом питань. Були дані розпорядження про відправку двох грамот. Одна адресувалась П. Возніцину, а інша – польському королю. Лист А. Могили пересилався російському посланцю, котрий мав показати його для ознайомлення полякам при передачі царської грамоти. Причому оригінал він повинен був залишити, а копію віддати⁹⁶.

В грамоті до Яна III від 16 серпня йшлося про те, що, незважаючи на обіцяний сенаторами королівський указ заборонити А. Могилі писатися запорозьким гетьманом та підтримувати зносини з Січчю, він не припинив так чинити, та висловлювалось сподівання на те, що Варшава вживе необхідних заходів. Причому звертає на себе увагу той факт, що у грамоті була висловлена впевненість, що правобережний гетьман самовільно обнадіював козаків королівською милістю. Не вдаючись до безпосередніх обвинувачень, на що, врешті, й не було достатніх підстав, царі дали зрозуміти, що їм відомо про дії польської сторони та що Москва не залишить це без уваги. У цій грамоті іменування А. Могили знову пов'язувалось з питанням влади над українським козацтвом, в зв'язку з чим король, дотримуючись укладених угод, мав вжити жорстких заходів щодо діяльності немирівського гетьмана. Згідно з посланням до короля переговори з сенаторами мав вести П. Возніцин. В грамоті до останнього, теж датованій 16 серпня, віддавалися необхідні інструкції щодо продовження розгляду цих питань під час наступних зустрічей з представниками польської верхівки⁹⁷.

Виконуючи покладені на нього завдання, П. Возніцин відстоював позицію Москви на зустрічах з польськими сенаторами. Так, 20 вересня, побачившись з сенаторами, очолюваними М. Матчинським у Золочові, росіянин заявив, що А. Могила, чинячи перешкоди мирним угодам, “кілька разів до тих же їх царської величності підданих, в Запорозьку Січ до кошових отаманів і до всього поспільства посилав нарочних своїх посланців”, закликаючи їх та називаючи себе запорозьким гетьманом. Більше того, “і те в листі своєму доложив, що він Могила з ними запорожцями пересилки має і їх його королівської величності милістю обнадіює з призволення його королівської величності”. П. Возніцин наполягав, щоб король “жорстоко заборонив” А. Могилі, а надалі й іншим називати себе запорозькими гетьма-

⁹⁵ РДАДА. – Ф. 124, оп. 1, 1688, спр. 113, арк. 35-41; Станіславський В. Поїздка “товмача” гетьмана Андрія Могили ... – С. 306-310.

⁹⁶ РДАДА. – Ф. 79, оп. 1, спр. 233, арк. 417-419; Станіславський В. Гетьман Андрій Могила ... – С. 159; Листи Івана Мазепа. – Т. 1. – С. 208-209, 213.

⁹⁷ РДАДА. – Ф. 79, оп. 1, спр. 233, арк. 419-425 зв.; Станіславський В. Гетьман Андрій Могила ... – С. 160-162.

нами та посилати своїх людей на Січ. Для документального підтвердження своїх слів П. Возніцин віддав сенаторам список листа з Немирова, а далі, на прохання М. Матчинського, і оригінал, отримавши обіцянку про його повернення після пред'явлення королю⁹⁸.

Далі сенатори зобразили своє здивування й запитали, чому царі проти іменування А. Могили запорозьким гетьманом, і як йому “тим титулом не писатися”, якщо він має під своїм регіментом козаків. На що резидент знову повторив аргументи про незаконність іменування тими “містами, землями, місцями”, які перейшли під царську владу, а також про неправомірність зв'язків будь-кого з польської сторони з Запорожжям. Цього дня сенатори пообіцяли донести про все королю⁹⁹. Але й 22 вересня, на зустрічі з белзьким воєводою, який повернув оригінал листа правобережного гетьмана, П. Возніцин почув, що, за словами короля, відповіді на підняті ним питання будуть дані пізніше, після консиліуму з сенаторами¹⁰⁰.

Резидент, однак, настійливо домагався свого. Він письмово звернувся до короля, белзького воєводи щодо відповіді на царську грамоту про А. Могилу та свої запити на зустрічі з сенаторами. Але відповідь, яка надійшла від воєводи, його не влаштувала. 18 жовтня П. Возніцин писав до князів Василя та Олексія Голіциних, що, на його думку, в листі воєводи немає правди, а лише непристойні для державних справ відмовки. Натомість резидент зазначав, що має достовірні відомості про те, “що королівська величність того не хоче, аби Могили заказати писатися гетьманом запорозьким, і хоче про те на сеймі пропонувати, і на послів нарікати, які були і укладали вічний мир у Москві”. На думку резидента, на майбутньому сеймі мало бути багато сказано про цю угоду, та й король, за відсутності сенаторів, відкладав відповідь на підняті питання до приїзду в Варшаву¹⁰¹.

Наступного разу П. Возніцин говорив про іменування А. Могили на зустрічі з польськими сенаторами 12 грудня у Варшаві, нагадавши, що це питання він поставив перед ними ще у Золочеві (вересень). Резидент заявив, що чекає на відповідь. З осіб, з якими П. Возніцин зустрічався у Золочеві, тут був присутній лише белзький воєвода. Він розповів іншим сенаторам про вимоги резидента і про рішення короля відкласти справу до повернення у Варшаву, після чого сенатори переговорили “між собою тихо”, а потім маршалок сказав, що П. Возніцин виконав свою справу – озвучив те, що наказали йому царі, “і те вони все зрозуміли, і донесуть королівській величності, государю своєму милостивому, і відповідь йому вчинять іншим

⁹⁸ РДАДА. – Ф. 79, оп. 1, спр. 235, арк. 154; Станіславський В. В. Гетьман Правобережної України ... – С. 125.

⁹⁹ РДАДА. – Ф. 79, оп. 1, спр. 235, арк. 156 зв; Станіславський В. В. Гетьман Правобережної України ... – С. 125-126.

¹⁰⁰ РДАДА. – Ф. 79, оп. 1, спр. 235, арк. 157; Станіславський В. В. Гетьман Правобережної України ... – С. 126.

¹⁰¹ РДАДА. – Ф. 79, оп. 1, спр. 235, арк. 171; Станіславський В. В. Гетьман Правобережної України ... – С. 126.

часом”¹⁰². 24 грудня резидент знову отримав запевнення, що буде мати відповідь щодо А. Могили після консиліуму¹⁰³.

На нашу думку, реакція польської сторони на поставлені Москвою питання є незаперечним свідченням свідомого затягування вирішення проблеми. Варшава не могла собі дозволити піти на пряме порушення мирних угод, виходячи зі складної ситуації, у якій опинилася Польсько-Литовська держава. Разом з тим, вона не хотіла поступитися, применшити статус уже діючого керівника правобережного козацтва. Тим більше не могли поляки відмовитися й від зв'язків з лівобережним і запорозьким козацтвом.

Але, певно, саме настійливі домагання Росії привели до того, що вже наступник А. Могили був не виборним, а наказним гетьманом. Саме “наказним Війська нашого Запорозького” іменував Грицька Івановича (Гришка) (1689-1692) Ян Собеський в листі до нього від 4 травня 1689 р.¹⁰⁴

З самим же А. Могилою питання вирішилося само собою в січні 1689 р. Тоді П. Возніцин писав до князів Голіциних: “До мене королівська величність зволив наказати тішучись, що вже Могила писатися запорозьким гетьманом не буде навіки, оскільки помер і з тим прислані від війська їх посланці”¹⁰⁵. Вважаємо, що Ян III радів не з смерті гетьмана, а тому, що так вдало розв'язалася проблема, а також тому, що Москва, доклавши стільки зусиль, так і залишилася ні з чим.

Отже, розглянувши відомі факти, ми можемо з упевненістю говорити про досить інтенсивні намагання А. Могили, а через нього й польських владних структур привертати Низове Військо на свою сторону. Адже в 1688 р., до липня включно, на Січ чотири рази направлялися посланці з Немирова. Причому лише у одному випадку вони не змогли доїхати до місця призначення. Ініціатива Варшави в підтримці взаємин з Січчю в цей час, на нашу думку, ґрунтувалася як на політичних розрахунках, так і на сподіваннях на підтримку з боку козацтва воєнних заходів Польщі.

Після перемоги під Мохачем значні успіхи австрійцям приніс 1688 р.: Макс Емануель Баварський захопив Белград, а потім імперські сили зайняли ще ряд важливих пунктів, просунулися до Боснії й Волощини¹⁰⁶. Це покращило імператору умови для спроби захопити дунайські князівства. Особливо рішуче Леопольд I був налаштований на оволодіння Волощиною влітку 1688 р. А це призвело до різкого зростання дипломатичної активності між Польщею й князівствами. В травні надзвичайний папський нунцій у Польщі Якуб Кантелмі повідомляв кардиналу Альдерано Цибо про свою

¹⁰² РДАДА. – Ф. 79, оп. 1, спр. 235, арк. 232 зв.

¹⁰³ Там само. – Арк. 240.

¹⁰⁴ Андрусак М. До історії правобічних козаків в 1689-90 рр. // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Т. 100. – Ч. 2. Праці історичні. – Львів, 1930. – С. 260.

¹⁰⁵ РДАДА. – Ф. 79, оп. 1, спр. 235, арк. 261; Станіславський В. В. Гетьман Правобережної України ... – 2002. – С. 127.

¹⁰⁶ Кинросс Л. Указ. соч. – С. 377; Цольнер Е. Історія Австрії. – Львів, 2001. – С. 247; Гусарова Т. П. Указ. соч. – С. 278.

аудієнцію в короля. На ній Ян III сказав, що молдавський господар піддається під його протекцію й дає 8 тис. воїнів. Король мав намір вдарити вздовж Пруту в глиб Волощини. Нунцій виводив з цього різні користі, зокрема, писав про загрозу Константинополю через можливі морські виправи козаків. Він же говорив про це королю¹⁰⁷.

Намагаючись випередити австрійців, Ян III розпорядився щодо нового вторгнення в Молдавію. З червня С. Яблоновський вислав на покутські переправи групи кавалерії, а під Сороки, Рашків і Ямпіль козацькі відділи. Але польська армія на цей раз навіть не змогла перейти Дністер. На початку липня коронний гетьман на чолі 10-тис. війська вирушив до Кам'янець-Подільського з метою перехоплення татарського конвою. Воєнні дії в цьому районі тривали до вересня. Натомість заходи Відня стосовно Молдавії призупинило його протистояння з Францією. Але й у такій ситуації Варшава не змогла домовитися з Австрією про визнання Молдавії сферою польських інтересів¹⁰⁸.

1688 р. став переломним в ході війни “Священної ліги” з Османською імперією, що було зумовлено важливими змінами в розстановці сил на європейському континенті. Після ряду успіхів Відень був змушений припинити наступ проти турків, бо у вересні розпочався згаданий збройний конфлікт з Францією. До протистояння з Версалем Австрія підійшла в союзі з Голландією, Іспанією, Швецією, Савоєю, рядом дрібних італійських і німецьких госуларів. Ще в 1686 р. ці держави створили “Аугсбургську лігу” з метою призупинення територіальних захоплень Франції. А в 1689 р. до ліги, після революції 1688 р. й проголошення голландського штатгальтера Вільгельма III Оранського англійським королем, приєдналася й Англія¹⁰⁹. Війна затягнулася до 1697 р., і її перебіг справляв поважний вплив на весь комплекс політичних відносин в Європі, зокрема, й на зовнішню політику Варшави.

Після початку Францією воєнних дій проти Австрії остання, під загрозою поразки у війні на два фронти, втрати завойованих територій, пішла на переговори з Османською імперією, до яких долучилися Річ Посполита і Венеція¹¹⁰. Спільні переговори з Портою не виключали сепаратних перего-

¹⁰⁷ Korespondencja arcbpa Cantelmiego nuncjusza nadzwyczajnego na sejm grodzieński w 1688 r. Przygotowane do druku przez ks. Zb. Szostkiewicza // *Sacrum Poloniae Millennium*. – Т. 3. – Rzym, 1956. – S. 145-147.

¹⁰⁸ Власова Л. В. Указ. соч. – С. 77-82; Wagner M. Stanisław Jabłonowski kasztelan krakowski hetman wielki koronny. – Warszawa, 2000. – S. 120-123.

¹⁰⁹ Люблинская А. Д., Прицкер Д. П., Кузьмин Н. М. Очерки истории Франции с древнейших времен до окончания Первой мировой войны. – Ленинград, 1957. – С. 110-111; Гусарова Т. П. Указ. соч. – С. 279.

¹¹⁰ Махатка О. Взаимоотношения России, Австрии и Польши в связи с антитурецкой войной в 1683-1699 гг.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Ленинград, 1958. – С. 13; Artamonow W. A. Rosja, Rzeczpospolita i Krym w latach 1686-1699 // *Studia i materiały z czasów Jana III Sobieskiego*. – Wrocław, 1992. – S. 30-31.

ворів поляків з Кримом і Туреччиною¹¹¹. Певну роль в цьому відіграла Франція, яка шукала шляхи для зближення з Польщею, аби спрямувати її проти членів Аугсбурзької ліги, а в 1687 р. виступила з ініціативою посередництва між Річчю Посполитою та Османською імперією, в результаті чого полякам мав бути повернутий Кам'янець-Подільський¹¹². На початку 1689 р. представники Австрії, Венеції та Польщі вели переговори з турецькими посланцями Зульфикарем ефенді та драгоманом Олександром Маврокордато щодо укладення миру. Австрія, яка раніше не погоджувалася на пропозиції Порти, тепер була згодна на вирішення цього питання за принципом *uti possidetis* – “володій, чим володієш”. Це, однак, не відповідало інтересам Яна III, який сподівався на повернення Поділля та на підкорення дунайських князівств. З іншого боку, відомо про те, що врешті Відень теж висунув надто великі вимоги до Порти в територіальних питаннях, крім того цар мав проблеми й у відносинах з Венецією, а до продовження війни з Австрією Стамбул підштовхував Версаль. Москва навесні висунула свої умови договору з турками, за якими до неї переходили б Крим і Азов, а фортеці на Дніпрі мали бути зруйновані. Ці та інші суперечності між союзниками та противною стороною врешті призвели до припинення переговорів¹¹³.

Тим не менше, в 1689 р. австрійські війська під командуванням маркграфа Людвіга Баденського отримали над турками кілька перемог: біля Грабоваца, Баточина, Ніша та Відіна, зайняли Південну Сербію¹¹⁴.

Між тим, в 1688 р. в Низового Війська з'явилися вагомні підстави для активізації політичних контактів з Річчю Посполитою. Це сталося після того, як за рішенням Москви і згодою Батурина в липні - серпні цього року на території Запорожжя, на річці Самарі, була побудована Новобогородицька фортеця¹¹⁵. У правовому плані рішення про зведення ряду міст-фортець на Дніпрі, Самарі, Орелі, гирлах Берестової та Орчика “для притиснення і стримування Криму від походу кримських орд війною як на великоросійські, так і на малоросійські міста” було зафіксовано у 20-му пункті Коломацьких статей, прийнятих при обранні І. Мазепи на гетьманство в липні 1687 р.¹¹⁶. Зауважимо, що зведення міст над Дніпром нижче

¹¹¹ Бабушкина Г. К. Указ. соч. – С. 167.

¹¹² Wójcik Z. Jan Sobieski. – S. 445-446.

¹¹³ Ibid. – S. 464-465; Konopczyński W. Polska a Turcja. 1683-1792. – Warszawa, 1936. – S. 17-18; Бабушкина Г. К. Указ. соч. – С. 168-169; Kołodziejczyk D. Op. cit. – S. 119; Станіславський В. Маловідомі документи... – С. 344-345, 349-352; Гусарова Т. П. Указ. соч. – С. 279-280; Артамонов В. А. Страны Восточной Европы в войне с Османской империей (1683-1699 гг.) // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. – Ч. 2. – М., 2001. – С. 305-306.

¹¹⁴ Гусарова Т. П. Указ. соч. – С. 280.

¹¹⁵ Листи Івана Мазепи. – Т. 1. – С. 21.

¹¹⁶ Величко С. В. Назв. праця. – Т. 2. – С. 359-360.

Самарі планувалося ще під час гетьманування І. Самойловича, що вже тоді привело до рішучих протестів Низового Війська (1684, 1686 рр)¹¹⁷.

26 березня 1688 р. І. Мазепа писав князю Борису Голіцину, що запорожці, які тимчасово перебували в Миргороді “на станції”, говорили, що за містечка, котрі цього року мають будуватися для монарших запасів, Низове Військо хоче “своєю волею почати”, вважаючи, що їх збираються зводити для “спустошення Вітчизни нашої”, та застерігали якимись подіями, які мали відбутися навесні¹¹⁸. А з наступного місяця запорожці писали протести щодо цього до І. Мазепи, росіянам в Кодак, врешті, скаргу царям. Хоча офіційно фортеця призначалася для охорони південних кордонів від татарсько - турецьких нападів та підготовки майбутнього походу на Крим, козаки розуміли, що поява цієї цитаделі викличе обмеження їхніх стародавніх “вольностей”. Але і з Москви, і з Батурина їх запевняли, що фортеця Низовому Війську нічим не зашкодить, збудована вона проти турків з татарами, а після виконання свого завдання буде ліквідована¹¹⁹.

В березні про заплановані зведення фортеці та розміщення там російських військових людей царі повідомили Яну III¹²⁰. Цього ж та наступного місяця про те, що росіяни замість нанесення удару по Перекопу, як обіцяли, мають намір звести місто на Самарі, писав польський резидент в Москві Єжи Довмонт Яну Собеському. В. Голіцин продовжував запевняти польського резидента, що удар російських військ в цьому році буде спрямовано проти Криму¹²¹. А 22 квітня 1688 р. П. Возніцин зустрічався у Вільно з великим литовським гетьманом Казимиром Сапігою. Росіянин говорив про розпорядження царів, у відповідності з союзницькими зобов'язаннями та метою узгодження з діями короля, щодо збору військ на чолі з В. Голіциним та Б. Шереметєвим поблизу “неприятельських рубежів”, а також про наказ Л. Неплюєву й І. Мазепі йти з російськими та українськими військами на турецькі містечка на Дніпрі та “для якнайбільшого над неприятелями промислу й утиснення, вибравши час і воєнний випадок, йдучи туди чи назад повертаючись, побудувати поблизу самого Перекопу, на річці Самарі, фортеці і осадити ... багатьма (царськими – В. С.) ратями”. А ще перед приходом воєвод з військами на Запорожжя мав бути посланий Г. Косагов з російськими загонами для дій проти тих же турецьких містечок на Дніпрі, щоб до приходу основних сил “не відважувалися ті бусурмани” як на царські, так і на королівські міста “посилати в загоны війною”. При цьому П. Возніцин висловив сподівання й на відповідні заходи з боку Речі Поспо-

¹¹⁷ Там само. – С. 299, 308-310; Яворницький Д. І. Назв. праця. – Т. 2. – С. 456.

¹¹⁸ З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи / Упорядник та автор передмови В. В. Станіславський. – К., 1996. – С. 21-22.

¹¹⁹ Яворницький Д. І. Назв. праця. – Т. 3. – С. 42-44.

¹²⁰ РДАДА. – Ф. 79, оп. 1, 1688, спр. 4, арк. 408-411.

¹²¹ Piwarski K. Op. cit. – S. 64; Kamiński A. S. Republic vs. Autocracy. Poland-Lithuania and Russia, 1686-1697. – Cambridge, 1993. – S. 159.

літої, а також Австрії та Венеції¹²². Підкреслював резидент і важливість для Польщі вже здійснених заходів, говорячи, “що хан кримський всю зиму був у Криму і нікуди з Криму не виходив, і військ своїх в Польщу не посилав” через те, що царські війська, “остерігаючи того їх татарського в державу польську проходу, стояли всю зиму на Запорожжі, також і нині хан в Криму і указ йому від султана такий є, щоб нікуди без указу не виходив, і був у Криму”¹²³.

4 червня 1688 р. П. Возніцин бачився з белзьким воєводою М. Матчинським і знову торкався даної теми. Ставлячи питання про бажаність дій польського короля під Кам'янцем-Подільським, резидент заявляв, що “в Запорогах буде думний дворянин Григорій Іванович Косагов, а на Самарі будуть зводити місто, і тим хану кримському вчинять велику перепону і затримку”¹²⁴.

Хоча заходи Москви були на руку Варшаві, поляки слідкували й за настроями на Запорожжі. Їм було добре відомо про негативне ставлення Січі до планів будівництва. У Польщі навіть поширювалися чутки про початок протидії Низового Війська спробам Москви розпочати зведення укріплень на Самарі. Це яскраво ілюструється повідомленням з Білої Церкви, котре стало відоме П. Возніцину. Комендант цієї фортеці писав, що І. Мазепа на початку червня займався відбором людей з полків для того, щоб вони при російських підрозділах йшли на “річку Самару там фортецю ставити, котру минулого року козаки запорозькі засновану розвалили”¹²⁵. Можливо, тут йдеться про знищення запорожцями якихось укріплень, побудованих під час походу 1687 р. Разом з тим, “між рядками” цього повідомлення відчувається, що мова йде про небажану для Січі акцію, у зв'язку з чим росіяни та гетьманські підрозділи повинні були триматися насторожі.

Особливою грамотою від 6 липня 1688 р. царі повідомляли своєму резиденту в Речі Посполитій про закладення над Самарою міста, яке мало перешкоджати татарським виправам на Польщу й Угорщину, а також полегшити здобуття Криму¹²⁶.

Про те, які укріплення були зведені на Самарі, а також про запорозькі настрої поляки могли дізнатися і через свого резидента Стефана Глосковського, котрий був висланий в російсько-українські війська, хоча за деякими даними московські воєначальники викреслювали з текстів його повідомлень те, що вважали зайвим¹²⁷. Ми знаємо про позитивне враження С. Глосковського від самої новозбудованої твердині. Так, 22 липня на зустрічі з Л. Неплюєвим та І. Мазепою він говорив про ці укріплення, що “то діло велике і перед усім світом похвал достойне, що великі государі, їх

¹²² РДАДА. – Ф. 79, оп. 1, 1688, спр. 4, арк. 408-410.

¹²³ Там само. – Арк. 411-412.

¹²⁴ Там само. – Ф. 79, оп. 1, спр. 235, арк. 86 зв.

¹²⁵ Там само. – Ф. 79, оп. 1, 1688, спр. 4, арк. 562.

¹²⁶ Korespondencja arcbpa Cantelmiego... - S. 241.

¹²⁷ Piwarski K. Op. cit. – S. 64-65.

царська величність, указали на річці Самарі таку велику спорудити твердиню, з якої надалі завжди можливо промисел чинити над самим Кримом”¹²⁸. Два листи С. Глосковського – до Яна III та С. Яблоновського нам вдалося розшукати серед архівних справ. В них йдеться, зокрема, про похід російських і українських частин для будівництва фортець і мостів, які були потрібні для проведення воєнних дій проти турків і татар в наступному році. Причому, йшлося про плани зведення двох фортець – на Самарі та на Дніпрі, а саме там, де “пороги закінчилися”. Польський резидент писав про плани майбутнього походу на турецькі фортеці на Дніпрі, а після їх захоплення на Очаків, Чорне море, а також на Крим¹²⁹. Позитивно озивався С. Глосковський про фортеці й по поверненні до Польщі. За повідомленням П. Возніцина, він “про зведення міста міцно похваляє, і що поставлене в доброму та пристойному і не добутому місці, також і про припаси добре забезпечення оголосив”¹³⁰. Взагалі, за даними російського представника на 19 вересня, більшість у Речі Посполитій визнавали побудову фортеці на Самарі за “саму велику і пожиточну справу”, сподіваючись, що вона прислужиться “до всякого у майбутньому добра”. Проте розмірковували так не всі, бо “є деяким і не любо, що так ґрунтовно промисел зі сторони їх царської величності йде”¹³¹.

Більше того, вже 30 листопада 1688 р. П. Возніцин писав до князів Голіциних, що у Речі Посполитій розповсюджуються розмови про те, що росіяни не виконують союзницьких зобов'язань по війні з Кримом: “Ще і противно Божій правді толкують, що те місто на Самарі вчинено тільки для того, щоб затримати чим козацькі бунти”¹³². Ця позиція підкріплювалася неправдивою інформацією про перебіг подій на Запорозжжі. Так, 21 липня комендант Білої Церкви писав до Львова, що “запорозькі козаки не допускають Москві будувати там (на Самарі – В. С.) місто”, а передові гетьманські сили, чисельністю в 5 тис. осіб, що прийшли до річки, були розгромлені татарами¹³³.

Від котрогось з польських резидентів, за даними П. Возніцина на 9 серпня, надходили відверто неправдиві відомості щодо дій запорожців, спрямованих проти зведення фортеці. У цих даних йшлося про загибель 5 тис. осіб та багатьох полонених, з числа царських військ, під час бою з татарами, “і нібито тих татар навели на тих їх царської величності ратних людей козаки, для того, щоб місто на Самарі будоване не було, тому що те козакам запорозьким не любо”¹³⁴. А наприкінці місяця П. Возніцин повідомляв князям Голіциним, що, за донесеннями польських резидентів з Москви та царських військ, “на Україні серед козаків бунти великі чиняться”, через

¹²⁸ РДАДА. – Ф. 79, оп. 1, спр. 231, арк. 372.

¹²⁹ Там само. – Арк. 377 зв. – 383.

¹³⁰ Там само. – Ф. 79, оп. 1, спр. 233, арк. 505 зв.

¹³¹ Там само. – Ф. 79, оп. 1, спр. 235, арк. 147 зв. – 148.

¹³² Там само. – Арк. 187.

¹³³ Там само. – Ф. 79, оп. 1, 1688, спр. 6, арк. 294.

¹³⁴ Там само. – Ф. 79, оп. 1, спр. 235, арк. 120.

наказ звести на Самарі місто, чого вони “і чути не хочуть”. Такий рішучий опір привів ніби-то до того, що московські підрозділи мали повернутися з Самарі¹³⁵.

Між тим, протести запорожців, направлені до гетьмана і царів у справі побудови фортеці, не дали бажаних результатів, а подальші намагання Січі знайти вихід зі складної ситуації привели її до усвідомлення необхідності шукати підтримку за кордоном, у Польщі.

Вже у вересні Іван Лисенко з Бужинської пристані повідомляв гетьману, що за розповіддю одного з вихідців з полону – кременчуцького мешканця Леська Мордиша, “запорозький великий посол до короля пішов, просячи поради про поставлення міста на Самарі”¹³⁶. А в середині жовтня 1688 р., зустрічаючись у Батурині з царським посланцем – думним дворянином Федором Шакловитим, І. Мазепа розповідав, що запорожці “почали чинити противно, і до нього пишуть жорстоко, чого від них перед цим не було”. Гетьман висловив думку, що Низове Військо діє так “по присилці з польської сторони, тому що вони (запорожці – В. С.) нинішнім літом послали туди, не бажаючи дати будувати місто на Самарі, або навчені від тутешніх зловмисників”. Для з’ясування причин зміни в поведінці запорожців гетьман послав до них на розвідку “добрих і вірних людей”¹³⁷. “Польська” версія вже скоро знайшла підтвердження.

За даними розвідника І. Мазепи мешканця Борисполя Савки Андрушенка, який на початку листопада 1688 р. повернувся з поїздки по Правобережній Україні, козаки постійно “докучали” коронним гетьманам і всій Речі Посполитій. Вони скаржилися на те, що на Самарі зведено російське місто, внаслідок чого річка виходить з-під влади Низового Війська. При поверненні на Лівобережжя, у Фастові, від брата полковника С. Палія Василя С. Андрушенко довідався про ще одне запорозьке посольство, котре прямувало у Польщу. Та хто був посланий і до кого, розвідник не дізнався¹³⁸.

Не слід, однак, вважати, що лінія Січі на пошук підтримки у Речі Посполитій у цей час була незмінною. Як і раніше, незважаючи на всі незгоди, найбільш бажаною для Низового Війська була участь у великих воєнних акціях проти Криму за підтримки гетьманських сил. Саме за цим запорожці зверталися до І. Мазепи, але не отримали позитивного рішення, що, зрозуміло, стимулювало пошук союзника в Польщі¹³⁹.

Незважаючи на те, що звернення Січі до Речі Посполитої не дали очікуваного запорожцями результату, вони збуджували у поляків агресивні настрої щодо Росії та Лівобережжя. Згаданий С. Андрушенко двічі зустрічався у Полонному з Любомирським, якому повідомив про підготовку російських

¹³⁵ Там само. – Арк. 133 зв. – 134.

¹³⁶ Там само. – Ф. 124, оп. 1, 1688, спр. 96, арк. 55.

¹³⁷ Востоков А. Посольство Шакловитаго к Мазепе в 1688 г. // Киевская старина. – 1890. – № 5. – С. 215.

¹³⁸ Там же. – С. 224-225; Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – Ф. 2, спр. 13518 -13635, арк. 380 – 380 зв., 382.

¹³⁹ Востоков А. Указ. соч. – С. 220-222.

та українських військ до походу на Крим та плановану заготівлю для нього припасів, привезення гармат у Самарське (Новобогородицьке) місто. Любомирський радо зустрів цю новину, але зазначив, що коли б такого походу не було, то Польща розпочала б воєнні дії на Задніпров'ї. І хоча б нічого суттєвого не досягла, але повернула б переселенців з “польських” міст, які покинули їх під час війни з турками і яких не відпускав назад лівобережний правитель, та зруйнувала би Самарське місто, у відповідь на звернення запорожців¹⁴⁰.

У зв'язку з невдоволеннями, які висловлювали запорожці після зведення фортеці, І. Мазепа вважав великим успіхом побудову Новобогородицька в той час, коли більшість з них перебувала на промислах, та ще й так швидко, що вони “й оглянутися не могли”. Після чого протестувати було вже пізно. Що ж до розмов між низовими козаками про допомогу від А. Могили та С. Палія, то, на думку гетьмана, очікувати її було марно, оскільки вони обидва перебували на королівській службі, далеко від Січі, а взимку в запорожців передбачалися труднощі з харчуванням для людей і коней, що теж стане на заваді такій допомозі¹⁴¹.

В той же час російський посланець, за наказами з Москви, постійно пильнував, чи немає нових проявів контактів з Запорозькою Січчю. Не викликає сумнівів, що й надалі саме з Батурина росіяни отримували відомості про посольства Січі до поляків, бо в донесенні від 30 листопада П. Возніцина до князів В. Голіцина та О. Голіцина зазначено, що, за царською грамотою, він намагався здобути якусь інформацію про запорозьких посланців, “але ніхто тут їх не бачив і про них ніхто не чув”¹⁴². Надалі ж резидент зазначав: “При королівській величності особа у мене, поляк, там спеціально живе. І хоча би щось мале показалось, то би як від нього, так і від інших знайомих своїх у той же час би мені відомо було. Може ті запорозькі посланці прислані були до Могили, а у королівської величності їх аж ніяк не було. Але, государі, я стану про це провідувати. І не могли б такі послі сорок осіб перед усіх очима сховатися. Дивуюся тому дуже, яким би то способом мало бути”¹⁴³.

Та вже за даними, котрі наближено датуються листопадом, зрозуміло, що представники Низового Війська таки приїжджали до Яна III. Якось неназвана у донесенні П. Возніцина до князів Голіциних особа розповідала йому, що “посланці запорозькі приїжджали з Могилою, як був королівська величність під Камянкою, від Злочева в шести милях ... які приносили скарги, нібито їм всякі зі сторони царської величності чиняться обтяження і вольностям їх великі утиски, чого пращури їх від королів польських не бачили”. Козаки хотіли, аби “королівська величність був до них милостивим, а вони, почувши його королівської величності милостиве до себе слово, будуть старатися як би бути, як і раніше, при королівстві польському,

¹⁴⁰ Там же. – С. 223-224.

¹⁴¹ Листи Івана Мазепи. – Т. 1. – С. 258-259.

¹⁴² Там само. – Ф. 79, оп. 1, спр. 235, арк. 183 зв.

¹⁴³ Там само. – Арк. 184.

в чому їх королівська величність дуже обнадіював, щоб вони про те старалися і свою братію до того приводили, а він їх ніколи не відступить”¹⁴⁴.

Через дипломатичні канали Москва вирішила знову поставити питання про ці зв'язки. Так, 12 грудня на зустрічі з сенаторами Речі Посполитої П. Возніцин заявив, що царям відомо, “що Війська Запорозького деякі легковажні козаки присилають до королівської величності невідомо з якими посольствами посланців своїх, і ті їх посланці в стороні королівської величності приймаються і відпускаються”. Його монархи, за словами російського представника, не знають для чого ті козаки приїжджають, однак усе це суперечить “Вічному миру”. В зв'язку з цим П. Возніцин поставив перед сенаторами вимогу про усне й письмове пояснення з цього питання¹⁴⁵.

Однак 24 грудня 1688 р. М. Матчинський дав таку відповідь: “...королівська величність указав йому про те оголосити, що аж ніяк до його королівської величності жодних посланців з Запорожжя і нізвідки від підданих його царської величності не бувало”¹⁴⁶. Проте П. Возніцин категорично з цим не погодився і висунув вимогу, щоб Ян Собеський повівся згідно з договором. Крім того, резидент домагався письмової відповіді щодо причин приїзду посланців. На що М. Матчинський і литовський підканцлер М. Радзивілл сказали, що донесуть про цю справу королю¹⁴⁷. Вже 26 грудня до резидента завітав королівський секретар Самійло Рожицький з питанням про джерела його інформації щодо запорожців, особливо цікавлячись, чи не сказав йому про це хтось у Польщі. Резидент же на це відповів, що царі дізналися про посланців від І. Мазепи, а йому особисто відомо й від тутешніх людей, що такі козаки разом з А. Моголою були у короля під Кам'янкою. Вислухавши це, секретар озвучив стару польську позицію, заявивши, що таких посланців у короля не було і обіцяв донести йому все про цю розмову¹⁴⁸. Принагідно зазначимо, що це є остання відома нам згадка правобережного гетьмана на переговорах росіян з поляками, де А. Моголу згадували серед живих.

Наведені факти дозволяють констатувати, що представники Січі здійснювали часті поїздки до Речі Посполитої. Причому, на переговорах з поляками мова мала йти про військову допомогу у боротьбі проти Москви, бо тільки таким чином можна було зупинити зростання російської присутності на Запорожжі. Однак тоді війна з Російською державою не входила у плани Варшави.

¹⁴⁴ Там само. – Арк. 211.

¹⁴⁵ Там само. – Арк. 232-232 зв.

¹⁴⁶ Там само. – Арк. 240.

¹⁴⁷ Там само. – Арк. 240-240 зв.

¹⁴⁸ Там само. – Арк. 240 зв.

Підтримувала Січ зв'язки і з С. Палієм. Як говорили немирівські козаки у грудні 1689 р., приїхавши з полоненими до короля, саме за контакти з Низовим Військом поляки скинули С. Палія з полковництва та ув'язнили, бо він “мав дружбу з запорозькими козаками і посилав на Запорожжя до кошового отамана взятих кримських та буджацьких татар, осіб по п'яти і по шести, для пожитку свого”. А за це кошовий отаман присилав фастівському полковнику “великі почесті”¹⁴⁹. Ми далекі від думки, щоб вважати вагомою причиною негативного ставлення поляків до С. Палія відправку полонених на Січ. Але враховувати такий аспект його діяльності потрібно.

Однією з найважливіших подій 1689 р. для Січі стала участь в другому поході на Крим, організованому російською верхівкою в рамках виконання умов “Вічного миру”. Про початок збору до походу Москва оголосила в вересні 1688 р., а сама кампанія була проведена в березні-червні. В поході взяли участь дуже значні сили – загальна чисельність російських та українських частин була близько 162 тис. осіб. На озброєнні цієї армії було 350 російських гармат та українська полкова артилерія¹⁵⁰.

Підготовка Російської держави до нападу на Крим викликала в Яна III велике бажання здобути Буджак. В листопаді 1688 р. король мав розмову з коронним гетьманом в присутності Я. Кантелмі. Ян III говорив, що коли не прийде до миру з Туреччиною, треба вжити всіх сил, як власних, так і цісарських, для подолання татарів. А при умові злучення польських і німецьких військ можна протягом однієї кампанії вигнати татар з Європи, особливо при сприянні росіян. По усуненню ж цієї перешкоди було б легше досягти Константинополя¹⁵¹.

А вже по завершенню виправи в липні король писав до князя В. Голіцина, аби в позосталі придатні для воєнних дій місяці спільними силами здобути замки над Дніпром. Підтримуючи Яна Собеського в цій справі, до В. Голіцина писав і папський нунцій. Він же нагадував царським посланцям у Польщі “про пожиток і славу”, які би отримало їх військо, коли б йому вдалося захопити, принаймні, згадані замки, завдяки чому “відкрилася б дорога майбутній кампанії і полегшила козакам можливість плавання по Чорному морю”¹⁵². Зрозуміло, що важлива роль в морських походах мала належати саме запорожцям.

Похід, як відомо, закінчився невдачею. Разом з тим варто нагадати, що ситуація з приходом такого великого війська здавалась кримчанам критич-

¹⁴⁹ Там само. – Ф. 79, оп. 1, спр. 238, ч. 1, арк. 320-321.

¹⁵⁰ Заруба В. Н. Указ. соч. – С. 99-107.

¹⁵¹ *Relacye nuncyuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690.* – Т. 2. – Berlin; Poznań, 1864. – S. 470.

¹⁵² *Ibid.* – S. 568, 572.

ною. Коли до хана Селім-Гірея I, котрий перебував у Кілії, надійшло повідомлення про наближення двохсоттисячного війська з тисячею гармат, котре прямувало на завоювання Криму, він, зберігаючи присутність духу, говорив: "...страх не позбавляє від біди". Але не всі могли стримати емоції: "В ніч отримання гіркої новини еміри та чиновники, які знаходилися при хані, були як шалені від турбот і тривоги"¹⁵³.

Проте, за іншими даними, отримавши послання, хан і сам "просто збожеволів". Це й не дивно, адже в повідомленні знатні кримчани писали йому: "Негайно приходьте на допомогу, бо інакше московський табір проникне через орський перешийок Криму і вступить ногою на півострів, і тоді прощай держава!"¹⁵⁴. Кримські історики зазначали, що перед рішучими зіткненнями з російсько-українськими військами на військовій нараді "хан плакав і у нього лізло волосся; було вирішено або перемогти, або померти"¹⁵⁵.

Коли розпочався похід 1689 р., повідомлення до султана про наміри росіян зайняти Крим, а далі вирушити й проти Стамбула надходили й від татарської розвідки¹⁵⁶. Османська верхівка мусила звернути серйозну увагу на дії Москви. Адже, як відзначав історик В. Смірнов, під час другого перебування на ханському престолі Селім-Гірея I (1684-1691) вперше з вуст самих турків прозвучали слова: "Росіяни ідуть на Стамбул"¹⁵⁷. Самі ж представники російського уряду заявляли, що після завоювання Криму вони підуть в район Дунаю¹⁵⁸.

Запорожці ж взяли саму активну участь у другому поході на Крим. Під час проведення активних бойових дій вони не проявляли спроб до контактів з Польщею чи Правобережжям. У всякому разі, нам не вдалось відшукати згадок про це у джерелах. Натомість низові козаки поряд з іншими військовими формуваннями відзначалися у царській грамоті до короля та у листі бояр і командуючих російсько-українськими підрозділами до Яна III як воїни, що билися з ворогом

¹⁵³ Негри А. Извлечения из турецкой рукописи общества, содержащей историю крымских ханов // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. 1. – Одесса, 1844. – С. 388-389.

¹⁵⁴ Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. – СПб., 1887. – С. 621.

¹⁵⁵ Там же. – С. 623.

¹⁵⁶ Иналджик Г. Боротьба за Східно-Європейську імперію. 1400-1700 рр. Кримський ханат, Османи та піднесення Російської імперії // Кримські татари: історія і сучасність (до 50-річчя депортації кримсько-татарського народу). Матеріали міжнародної наукової конференції. – К., 1995. – С. 124.

¹⁵⁷ Смирнов В. Д. Указ. соч. – С. 613.

¹⁵⁸ Соловьев С. М. История России с древнейших времен. – Кн. 7 (Т. 13-14). – М., 1962. – С. 405.

“хоробро і мужньо”¹⁵⁹. Ця ж інформація розповсюджувалася російським посланцем у Польщі та була надіслана до інших європейських держав¹⁶⁰. А в червні-липні 1689 р. на Самарі було збудовано ще одну – Ново-сергієвську – фортецю¹⁶¹. Росіяни укріплювали позиції на Запорожжі. Козаки мали ще раз подумати про майбутнє. Поляки ж явно втрачали можливість впливати на Січ.

¹⁵⁹ РДАДА. – Ф. 79, оп. 1, спр. 237, арк. 263 зв., 292, 415 зв.

¹⁶⁰ Там само. – Арк. 286 зв. – 289.

¹⁶¹ Яворницький Д. І. Назв. праця. – Т. 3. – С. 62-63.